

مدرسارن شریف

فصل اول

«معماری تمدن‌های اولیه در ایران»

مقدمه

سابقه معماری ایران بر اساس بررسی‌ها و کاوش‌های باستان‌شناسی به حدود هزاره هفتم قبل از میلاد می‌رسد. از آن زمان تاکنون، این هنر در ارتباط با مسائل مختلف به ویژه دلایل مذهبی گسترش و تکامل یافته است. معماری ایران دارای ویژگی‌هایی است که در قیاس با معماری سایر کشورهای جهان، ارزشی مخصوص به خود دارد؛ ویژگی‌هایی همچون طراحی متناسب، محاسبات دقیق، ستون‌های بلند و گوناگون که هر کدام در عین سادگی، معرف شکوه معماری ایران است.

توصیف معماری ایرانی از نگاه آندره گدار: آندره گدار در باب معماری ایران می‌نویسد: «عالی‌ترین هنر ایرانی به معنی حقیقی هنر، همیشه معماری آن بوده است. این برتری نه تنها در دوره هخامنشیان، پارت‌ها و ساسانیان که آثار ساختمانیشان را می‌شناسیم، محقق است، بلکه درباره دوره اسلامی ایران هم صادق است. شاید معماری کهن ایران است که در شکل و فرم جدیدش به بهترین و صحیح‌ترین وجه، معماری اسلامی را از نظر هنر و طرز تأثیرش بر تمدن کهن ایرانی به ما می‌شناساند.»

تنوع در معماری ایران: پرفسور پوپ درباره تنوع معماری ایران می‌نویسد: «بناهای ایرانی گوناگون است؛ از کلبه‌های دهقانی و قهوه‌خانه‌ها و کوشک‌ها گرفته تا زیباترین و باشکوه‌ترین ساختمان‌هایی که جهان تاکنون به چشم خود دیده است. صرف نظر از پل‌های شکوهمند و بااهمیت، در تمام طول تاریخ معماری ایران از مشخصات ویژه آن، شکل‌های ساده و با وقاری است که زیور یافته است.»

اولین سکونتگاه‌های بشری در ایران عبارتند از:

الف) تپه گنج دره: براساس آخرین اطلاعات و پژوهش‌های موجود، نخستین سکونتگاه‌ها و روستاهای اولیه در ایران، حداقل به هزاره هشتم ق.م. مربوط می‌شود. تپه گنج دره از نخستین سکونتگاه‌های ایران در ده کیلومتری شهرستان هرسین (کرمانشاه) است.

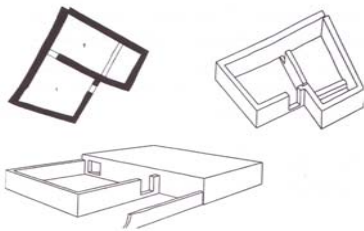
ساختار کلی خانه‌های تپه گنج دره عبارتند از:

۱) خانه‌های این تپه دارای اتاق‌های مستطیل شکل هستند. ۲) اتاق‌ها از داخل با اندود کاه‌گل پوشانده شده و سقف‌ها تیرپوش بوده‌اند. ۳) خشت‌های به کار رفته در دیوارها با دست و بدون قالب ساخته شده‌اند.

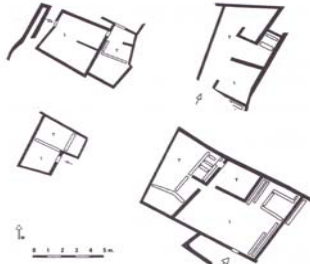
ب) تپه زاغه: دومین سکونتگاه بشری در ایران، مربوط به منطقه تپه زاغه در دشت قزوین است. این تپه، مربوط به اواخر هزاره هفتم ق.م است و اغلب بناهای آن با خشت یا چینه گلی ساخته شده‌اند و خانه‌های آن شبیه تپه گنج دره است. در تپه زاغه حدود ۲۱ خانه به دست آمده که بیشتر نقشه‌های چهارگوش دارند. جهت طولی آن‌ها شمال شرقی به جنوب غربی و یا بالعکس بوده که به جهت بادهای دائمی منطقه بوده است. همچنین در مقابل در ورودی، یک بادشکن چینه‌ای داشته‌اند. خشت‌ها دراز و باریک بوده‌اند و دیوارها را از درون با کاهگل اندود می‌کرده‌اند.

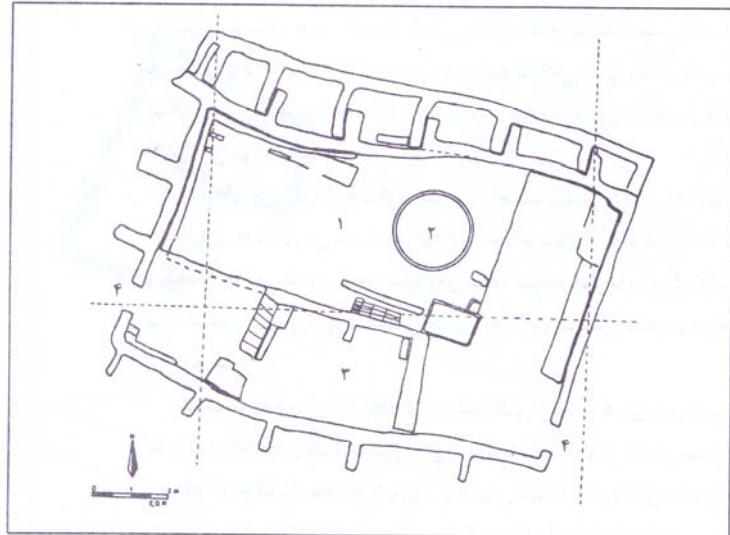
در بیشتر نوشته‌های تاریخی به دو مرکز در منطقه خاورمیانه به عنوان نخستین مکان‌های استقرار مردم متمدن اشاره می‌شود؛ چتل هویوک در ترکیه کنون و اریحا در اردن. از ویژگی‌های معماری این دو مکان، بافت متراکم مجموعه، ترکیب انواع خانه‌ها و ساخت معابد است. هر سه این ویژگی‌ها به خوبی در زاغه دیده می‌شود. ماده چسباننده خشت‌ها و چینه‌ها را مواد گیاهی‌ای که گاهی با شن مخلوط بود شکل می‌داد. سطح دیوارها و کف قسمت‌های آن با لایه نازکی از کاهگل اندود می‌شد و در برخی موارد روی اندودها، با رنگ تزئین می‌شد. دیوارهای جداکننده را به شکل چینه می‌ساختند و پوشش سقف متکی به دیوارهای چینه‌ای بود.

چهارگونه خانه در زاغه برای چهار گروه از مردم

طرح یک خانه در زاغه

زاغه، نقشه معبد: ۱- اتاق مرکزی ۲- اجاق یا بخاری ۳- اتاق همجوار ۴- ورودی

ویژگی‌های مشترک معماری تپه زاغه با دو مرکز چتل‌هوپیوک در ترکیه و اریحا در اردن به عنوان دو مرکز استقرار مردم متمدن: ۱- بافت متراکم مجموعه ۲- ترکیب انواع خانه‌ها ۳- ساخت معابد

در وسط معبد، محل بزرگی برای برافروختن آتش و به شکل دایره ساخته شده است. در گوشه شمال‌غربی معبد نیز اجاقی برای کباب کردن گوشت حیوانات وجود دارد. همچنین یک سر بزکوهی که با عقاید خاص مذهبی آن‌ها تطابق داشته روی دیوار کار گذاشته شده بود.

تذکره: در میان مجموعه خانه‌ها (در تپه زاغه)، وجود بعضی از فضاها، بیانگر عملکرد اجتماعی آنها (محل تجمع مردم) یا تالار تشریفات و امور مذهبی است. اولین نمونه‌های محل سکونت بشری در ایران را مانند سایر نقاط جهان، باید در غارهای تاریخی پیدا کرد. غارهای «هوتو و کمربند» در بهشهر مازندران، اولین نمونه‌های سکونت بشری در ایران محسوب می‌شوند که در واقع، می‌توان آنها را آثار تاریخی عصر حجر در ایران معرفی کرد. طبقاً پس از غارنشینی، اولین مرکز تجمعات بشر را در شهرها و روستاهای اولیه باید یافت که این روستاها در ایران به صورت تپه‌ای ساخته شده است؛ یعنی آثار باقی‌مانده از آنها را روی یک تپه یا تل و ویرانه باید یافت که قطعاً یک انتخاب صحیح از نظر مسائل امنیتی و مشکلات اقلیمی بوده است.

شهرهای اولیه ایران: باستان‌شناسان حدود ۷۰۰۰ سال ق.م را به عنوان شروع تاریخ در ایران می‌دانند و فاصله زمانی ۷۰۰۰ ق.م تا ۳۲۰۰ ق.م (شروع تمدن عیلام) را به دو دوره تقسیم‌بندی نموده‌اند. ۱- دوره نوسنگی؛ ۲- دوره مس و سنگ؛ البته در یک تقسیم‌بندی عام‌تر، دو دوره پارینه‌سنگی و میان‌سنگی قبل از نوسنگی ذکر می‌شود که در این دوران، انسان یک‌جانشین نبوده است. این دو دوره با اختراع خط پایان می‌پذیرد و در واقع در ایران، تمدن شکل می‌گیرد.

منابع تاریخی اولین دوره ساخت شهرهای مستقل و کوچک در ایران را حدود ۳۲۰۰ ق.م همزمان با تشکیل تمدن عیلام نسبت می‌دهند. **شهرهای شوش، هفت‌تپه و چغازنبیل** که هر سه در دشت خوزستان واقع‌اند، از نمونه‌های بارز این شهرها محسوب می‌شوند.

نکته ۱: البته شهر شوش به جهت پیشرفته بودن و نیز مطرح بودن به عنوان مرکز حکومت عیلامیان و همچنین هخامنشیان از سایر شهرهای اولیه معروف‌تر شده است. به گونه‌ای که عده‌ای آن را «مادر شهرهای جهان» دانسته‌اند.

تمدن عیلام (۳۲۰۰ تا ۶۳۱ ق.م)

عیلام، نخستین تمدن شناخته شده در ایران است که از نظر زمانی با تمدن‌های بین‌النهرین شروع می‌شود و حدود ۲۵۰۰ سال بر سرتاسر بخش‌های غربی و نواحی جنوبی فلات ایران حکمرانی داشته است. به دلیل قدمت تاریخی تمدن عیلام، این تمدن در سه بخش قابل توضیح و تفکیک است.

۱- **عیلام آغازین (۳۲۰۰ ق.م):** این دوره شروع ساخت دولت‌شهرهای مستقل و کوچک در ایران مانند شهرهای شوش، هفت‌تپه، چغازنبیل بوده است که هر سه در دشت خوزستان واقع‌اند.

۲- **عیلام میانی (۱۳۰۰ تا ۱۱۰۰ ق.م):** این دوره از حکومت عیلام، دوره قدرتمندی و شکوه دولت عیلام نام دارد که با پادشاهی انیشوشیناک، که بعدها به عنوان خدا پرستیده شد و اونتاش‌گال، معروف‌ترین و قدرتمندترین شاه عیلام همراه است.

۳- **عیلام نو (حدود ۷۰۰ ق.م):** در این دوره از حکومت عیلام، تضعیف عیلام میانی به دلیل شورش‌های داخلی و حمله آشوریان (ساکنین شمالی بین‌النهرین) و در نهایت انقراض دولت عیلام اتفاق افتاد.

کدام مثال ۱: اولین دوره ساخت شهرهای مستقل در ایران چه وقت بوده؟

(۴) همزمان با هخامنشیان

(۳) پیش از عیلامی‌ها

(۲) همزمان با مادها

(۱) همزمان با عیلامی‌ها

پاسخ: گزینه «۱»

کدام گزینه از سکونتگاه‌های دوره عیلامی نیست؟

- ۱) هفت تپه ۲) تپه زاغه ۳) چغازنبیل ۴) شوش

پاسخ: گزینه «۲» تپه زاغه مربوط به اواخر هزاره هفتم ق.م است.

طرح یک معبد عیلام قدیم، بر روی یک مهر

معماری عیلام قدیم: تنها اطلاع ما از معماری (به ویژه شکل معابد) از نقش مهرهایی است که از دوران اولیه عیلام به جای مانده و آن یک نقش برجسته مربوط به نینوا در دوره آشوری متأخر است. در این نقش برجسته، معبدی به صورت یک بنای مربع مستطیل بلند بر یک شالوده ایوان‌دار نشان داده شده و نمای جلوی آن دارای روزنه‌هایی بوده است. جالب‌ترین ویژگی این معبد، سه شاخ بزرگ است که در دو طرف دیوارهای معبد نصب شده است. سنگ نبشته‌های ایلام میانی ثابت کردند که این شاخ‌ها جزء مهمی از هر معبد را تشکیل می‌دادند و نمادی از اولوهیت بوده است. همچنین در نما، دو در می‌بینیم که در سمت راست ممکن است فقط یک در ظاهری باشد.

معماری عیلام میانی: بدون اغراق درخشان‌ترین دوره حاکمیت ایلامی‌ها، دوره میانی است که در آن، آثار معماری ارزشمندی ایجاد گردیده و اغلب این آثار، معابد بوده است. ایلامی‌ها هم مانند اقوام باستانی دیگر به مذهب و پرستش خدایان متعدد اهمیت می‌داده‌اند؛ مؤید این مطلب، کشف معابد، مهرها و نقوش برجسته در نقاط استقرار آنهاست.

یکی از آثار قابل تأمل و مهم معماری عیلام میانی، زیگورات چغازنبیل است که در زیر بدان اشاره می‌شود:

* **تذکر ۲:** زیگورات، جایگاه‌ها یا معابدی هستند که در دوره کهن، مردم بین‌النهرین (به فارسی میان رودان هم می‌گویند) برای خدایان مورد پرستش خود بنا می‌کردند و در برخی زیگورات‌ها علاوه بر معبد اصلی در بالاترین نقطه، معابدی دیگر هم در پایین آن‌ها بوده است و چون این معابد در بین‌النهرین به نام زیگورات معروف شده بود و عیلامی‌ها هم مقارن با حضور تمدن‌های بین‌النهرین در شوش حکومت می‌کردند، معابد عیلامی هم نام زیگورات به خود گرفته‌اند.

نکته ۲: چغازنبیل از لحاظ لغوی از دو کلمه چغا و زنبیل است که چغا به معنی تپه و زنبیل، ظرفی است که از ییاف ساخته می‌شده و برای آسانی حمل و نقل اشیاء و غیره به کار می‌رفته است.

زیگورات چغازنبیل: زیگورات چغازنبیل کهن‌ترین اثر ایرانی بوده که دارای ابعاد و خصوصیات خیره‌کننده است و با اهرام مصر برابری می‌کند. این بنای عظیم به صورت هرم مطبق یا پله‌پله ساخته شده است. طبقه اول یا زیرزمین، شامل بزرگترین طبقه بوده و به شکل مربع ساخته شده است. طول هر ضلع زیگورات چغازنبیل ۱۰۵×۱۰۵ متر است و ۵۰ متر بلندی دارد. این بنا ۵ طبقه بوده، زیگورات دوراوتاش (چغازنبیل) در دو قسمت مجزا ساخته شده است. مرحله اول، مربعی است به ارتفاع ۸ متر که در ضلع شمال شرقی (قسمت تماشاگران) ۱۲ متر بوده است. بعد از آن، نخست در مرکز صحن حیاط، ستون یکپارچه مکعب شکل که در واقع پایه معبد اعلی است ساخته می‌شود. و سپس این ستون به وسیله دو صفا دیگر که به ترتیب طبقات دوم و سوم را تشکیل می‌داد و ساختمان هر دوی آن‌ها نیز از کف حیاط آغاز شده بود، احاطه گردید. عرض هر طبقه و کل زیگورات دو برابر ارتفاع آن است. برخلاف زیگورات‌های بین‌النهرین، در اینجا دسترسی غیرمستقیم، از درون و از طریق پلکان‌های متفاوتی انجام می‌شد.

مهم‌ترین ویژگی چغازنبیل پله‌های آن است و پله جنوب شرقی که از در شاهی آغاز می‌شود از همه مهم‌تر است. نحوه دسترسی پلکان‌ها به شکل زیر می‌باشد:

پلکان شمال شرقی و شمال غربی فقط تا طبقه اول ادامه دارد.

پلکان جنوب غربی به طبقه اول و دوم راه دارد.

پلکان جنوب شرقی به طبقه اول و سوم و چهارم راه دارد.

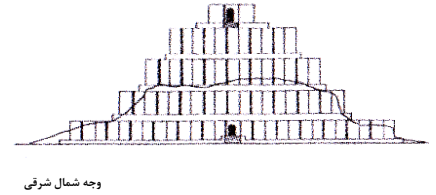
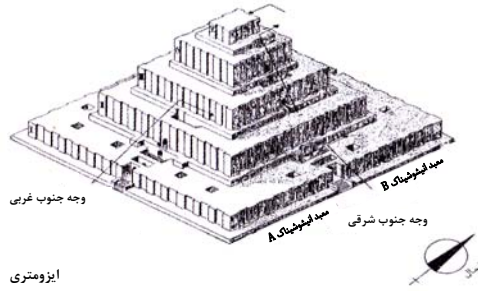
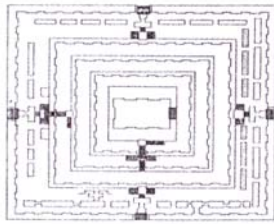
برای دسترسی به طبقه پنجم، یک پلکان پنجم در طبقه چهارم و از سمت تماشاگران (شمال شرق) وجود دارد. در راه پله‌های آن ایستگاه‌های میان راهی برای خستگی و ایجاد تنوع وجود داشته است. همچنین در اینجا مشخص است که نخستین بار عیلامی‌ها در خاورمیانه از آجرهای لعابی در تزئین نما استفاده کرده‌اند.

همچنین روش ویژه آجرچینی تاق به گونه هره است که به آن رومی می‌گویند و طاق تیزه‌دار آن از اولین نمونه‌هاست.

مصالح این بنا از خشت خام و آجر پخته معمولی است. دیوارهای داخلی زیگورات بیشتر از خشت خام بوده و با ملات ساروج و قیر ساخته شده و دیوارهای خارجی نیز با آجر لعابدار کوره‌پزی و با رنگ‌های آبی و سبز سبب درخشش فکری بنا شده است.

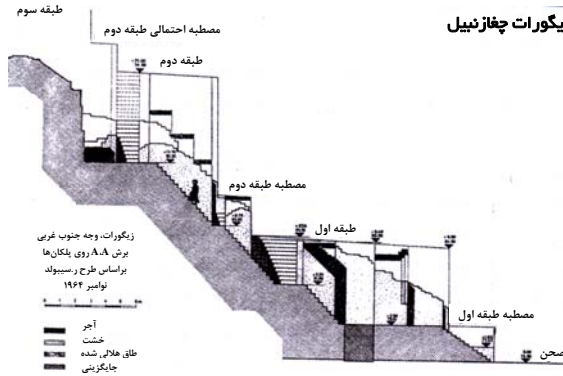
زیگورات به وسیله سه دیوار احاطه شده است. درونی‌ترین دیوار محصورکننده معبد، هفت دروازه داشت که بزرگترین دروازه از این هفت دروازه «دروازه گاری» بوده که به «دروازه شاه» نیز نامگذاری شده است. همه دروازه‌ها با آجر، فرش شده بودند به جز دروازه شاهی که به وسیله سنگ تراش خورده مفروش شده است.

ویژگی‌های مهم بنای زیگورات چغازنبیل عبارتند از: ۱- روی آجرهای نما، خطوطی به شکل خط میخی که همان خط عیلامی است حک شده است که اثر آنها دارای یک نوشته، آن هم درباره انیشوشیناک است. ۲- قدیمی‌ترین طاق قوسی شکل ایران در این بناست. شکل این طاق بدون تیزه و مانند قسمتی از کمان دایره است که به آن «طاق گهواره‌ای» می‌گویند. ۳- جایگاه الهه انیشوشیناک خدای عیلامی‌ها بوده که در زمان اونتاش گال ساخته شده است.

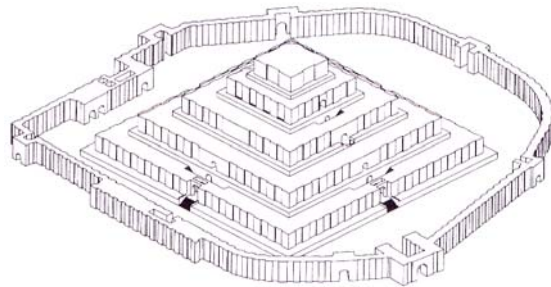

ایزومتري

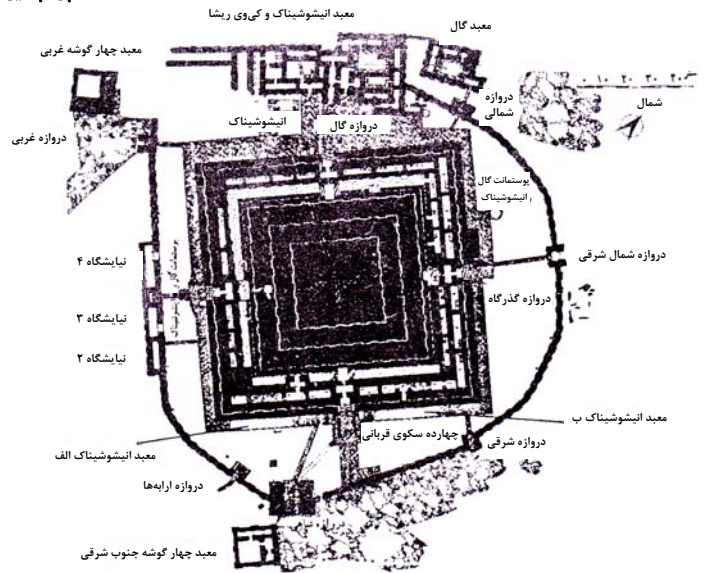
نما، پرسپکتیو و پلان زیگورات چغازنبیل

برش پلکان جنوب غربی

بازسازی چغازنبیل و دروازه‌های آن

نقشه مجموعه زیگورات و معابد چغازنبیل

چند نکته درباره زیگورات چغازنبیل: الف) زیگورات‌ها در بین‌النهرین به نوعی، تقلید از کوه‌های مقدس در فلات ایران بوده است. ب) به نظر آرتور پوپ اگرچه تکوین این بناهای عظیم (زیگورات‌ها) در بین‌النهرین بوده، ولی الهام و مفهوم آن آشکارا ایرانی است. ج) این بنا را «اونتاش‌گال» شاه عیلام در حوالی سال ۱۲۵۰ ق.م در یکی از شهرهای شوش به نام «دورانتاش» ساخته است. د) زیگورات چغازنبیل قدیمی‌ترین بنای تاریخی شناخته شده در ایران است.

کدام مثال ۳: زیگورات چغازنبیل متعلق به کدام تمدن است؟

۴) عیلام

۳) ماد

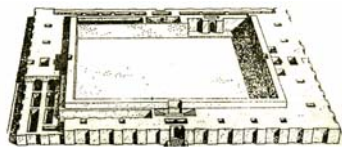
۲) بابل

۱) آشور

پاسخ: گزینه «۴» زیگورات‌ها با الهام از کوه‌ها شکل می‌گیرند، بنای آن آشکوبه می‌باشد و هر اشکوبه یا طبقه از طبقه‌ی زیرین خود کوچک‌تر می‌باشد.

زیگورات چغازنبیل پس از تکمیل

بنای اولیه چغازنبیل

تصویر چغازنبیل در حال حاضر

تصویر نما و طرح و نقشه زیگورات چغازنبیل، ۱۲۵۰ ق.م

ابعاد زیگورات چغازنبیل ۱۰۵×۱۰۵ متر و دارای ۵۰ متر ارتفاع می‌باشد. این زیگورات دارای پنج طبقه می‌باشد که امروزه تنها ۲ طبقه و نیمی از آن پابرجاست. بر روی آجرهای به‌کار رفته در نما، خطوطی به صورت میخی که همان خط عیلامی است، حکاکی شده است. از دیگر خصوصیات چغازنبیل این است که قدیمی‌ترین طاق قوسی شکل ایران در این بنا و در سقف راه پله اصلی ساخته شده است.

کدام مثال ۴: ابعاد و ارتفاع زیگورات چغازنبیل کدام است؟

۴) ۵۰،۵۰×۵۰

۳) ۱۰۰،۵۰×۵۰

۲) ۵۰،۱۰۵×۱۰۵

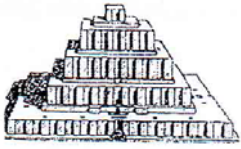
۱) ۱۰۰،۱۰۵×۱۰۵

پاسخ: گزینه «۲»

کجه مثال ۵: تصویر زیر کدام بنای تاریخی را نشان می‌دهد؟

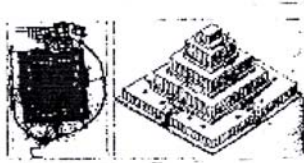
- (۱) زیگورات اور
- (۲) برج بابل
- (۳) چغازنبیل
- (۴) هرم زوسر

پاسخ: گزینه «۳» تصویر مربوط به زیگورات چغازنبیل در دشت خوزستان از بناهای مهم دوره‌ی عیلام میانی است. تاریخ ساخت این بنا ۱۲۵۰ ق.م «عیلام میانی» می‌باشد و ساخت آن را به اونتاش‌گال پادشاه عیلامی نسبت می‌دهند.

کجه مثال ۶: بنای زیر در چه قرن بنا شده است؟

- (۱) قرن ۱۲ ق.م
- (۲) قرن ۱۳ ق.م
- (۳) قرن ۱۱ ق.م
- (۴) قرن ۱۴ ق.م

پاسخ: گزینه «۲» این تصویر بنای زیگورات چغازنبیل در دشت خوزستان است که از بناهای مهم دوره‌ی عیلام میانی است و در قرن ۱۳ ق.م بنا شده است.

کجه مثال ۷: از ویژگی‌های زیگورات چغازنبیل نیست؟

- (۱) کاشی‌های لعابدار نما
- (۲) طاق تیزهدار گهواره‌ای
- (۳) پله‌های مستقیم به معبد بالا
- (۴) هر طبقه از کف زمین ساخته شده

پاسخ: گزینه «۳» این ویژگی مربوط به چغازنبیل‌های بین‌النهرین است.

روستاهای تپه‌ای مربوط به دوره عیلامی

تپه سیلک کاشان: این تپه که یکی از مهمترین مراکز باستانی ایران است، در سه کیلومتری غرب شهر کاشان قرار داشته و شامل دو تپه شمالی و جنوبی می‌باشد. (تپه شمالی کوچکتر از تپه جنوبی است) و هر تپه شامل چندین لایه تاریخی است. در تپه شمالی آثار معماری ابتدایی بوده و در آن از خشت خام استفاده شده است.

تپه جنوبی شامل اتاق‌های کوچک با راهروهای مختلف است. در ساخت این بناها، از خشت‌های بزرگ قالبی استفاده شده است که اندازه متوسط آنها $۱۰ \times ۳ \times ۳$ سانتی‌متر می‌باشد. در لایه‌های بالاتر، اندازه خانه‌ها بزرگتر شده و در آنها اجاق و تنور مشاهده می‌گردد. آثار به دست آمده در این لایه‌های سطح تپه، مربوط به دوره آغازین تمدن عیلامی است و حدود ۳۰۰۰ ق.م قدمت دارد.

دهکده بزرگ سیلک به مرور ایام توسعه یافته و برج و بارو در اطراف آن بنا شد. مهمترین ویژگی تپه سیلک، کشف الواح عیلامی است. این الواح گلی دارای علائم و طرح‌های مختلف بوده که از جمله قدیمی‌ترین آثار نگارش در فلات ایران به شمار می‌رود. متن این الواح بیشتر مربوط به صورت حساب و قبض رسید و علامت مالکیت و ثبت و انحصار کالاهای تجاری است.

نکته ۳: به عقیده گریشمن قدیمی‌ترین محل سکونت شهر، در دشت تپه سیلک کاشان است.

وضعیت فعلی تپه سیلک کاشان

طرح بازسازی شده از معماری سیلک کاشان

کجه مثال ۸: به گفته محققان اولین مرکز زندگی ایرانیان در کدام شهر قرار داشته است؟

- (۱) کاشان
- (۲) قزوین
- (۳) لرستان
- (۴) شوش

پاسخ: گزینه «۱» طبق تحقیقات باستان‌شناسی، کارشناسان متوجه شدند که کاشان و تپه‌های اطراف آن دارای آثار تمدن اولیه می‌باشد. قدیمی‌ترین آثار بشری در ایران از منطقه سیلک به دست آمده است.

کجه مثال ۹: به عقیده گریشمن قدیمی‌ترین محل سکونت بشری که در دشت ساخته شده کدام است؟

- (۱) تپه حصار دامغان
- (۲) اریحا در اردن
- (۳) سیلک کاشان
- (۴) چتل هویوک در آناتولی

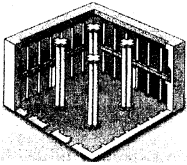
پاسخ: گزینه «۳» به عقیده گریشمن قدیمی‌ترین محل سکونت بشر در دشت تپه سیلک کاشان است.

تست‌های طبقه‌بندی شده فصل دوم

- کله ۱- کدام بنا در مجموعه کاخ بیشاپور قرار دارد؟
 (۱) تالار شورا (۲) صفا تخت سلیمان (۳) کعبه زرتشت (۴) معبد آناهیتا (سراسری ۹۰)
- کله ۲- تنوع الگوهای یک ایوانه، دو ایوانه و چهار ایوانه در چه دوره‌ی تاریخ معماری ایران دیده شده است؟
 (۱) هخامنشی (۲) مادها (۳) ساسانی (۴) پارت‌ها (سراسری ۹۰)
- کله ۳- ویژگی‌هایی از قبیل ساخت ساختمان بر روی سکو، درون‌گرایی، بهره‌گیری از سقف خمیده و تاق در زیرزمین‌ها متعلق به کدام شیوه معماری است؟
 (۱) پارتی (۲) پیش از پارسی (۳) خراسانی (۴) پارسی (دکتری - سراسری ۹۰)
- کله ۴- شکست قرینه‌سازی «پدجفت» در نقشه کدام بنا وجود دارد؟
 (۱) عمارت خسرو (۲) کاخ سروستان (۳) کاخ فیروزآباد (۴) کاخ هشت بهشت (سراسری ۹۱)
- کله ۵- ترکیب میانسرا (حیاط مرکزی)، ایوان و فضاهای وابسته آن از خصوصیات کدام دوره معماری ایران است؟
 (۱) پارتی (۲) ساسانی (۳) سلوکی (۴) هخامنشی (سراسری ۹۱)
- کله ۶- کیفیت ایوان‌های اصلی در ابنیه ساسانی چگونه هستند؟
 (۱) برون‌گرا (۲) درون‌گرا (۳) روبه‌رو (۴) چهاربخشی (سراسری ۹۲)
- کله ۷- طرح مقابل مربوط به کدام کاخ است؟
 (۱) هترا (۲) خورهه (۳) نسا (۴) آشور (سراسری ۹۳)
- کله ۸- وجود حیاط‌های اندرونی و بیرونی در کدام بنا دیده می‌شود؟
 (۱) کاخ آشور (۲) کاخ فیروزآباد (۳) کاخ دامغان (۴) بنای کوه خواجه (سراسری ۹۳)
- کله ۹- فرم و کیفیت فضا در بناهای تخت جمشید برگرفته از معماری کدام فرهنگ بوده است؟
 (۱) بین‌النهرین و سرزمینی (۲) یونان، بین‌النهرین و مصر (۳) بین‌النهرین و یونان (۴) سرزمینی (سراسری ۹۴)
- کله ۱۰- تداخل پلان مرکزگرا با پلان محوری در سالن اصلی کدام کاخ مشاهده می‌شود؟
 (۱) هاترا (۲) عمارت خسرو (۳) عمارت سروستان (۴) آشور (سراسری ۹۴)
- کله ۱۱- در کدام کاخ، ساختار سه بخشی سالن اصلی به کمک راهروهای حاشیه دیده می‌شود؟
 (۱) قلعه دختر (۲) فیروزآباد (۳) سروستان (۴) بیشاپور (سراسری ۹۴)

پاسخنامه تست‌های طبقه‌بندی شده فصل دوم

- ۱- گزینه «۴» معبد آناهیتای بیشاپور، مکعب شکل و هر یک از اضلاع آن، چهارده متر است که از سنگ‌های حجاری شده به ابعاد مختلف، بدون ملات و دو جداره ساخته شده است. این بنا دارای چهار مدخل است، بر روی بدنه شمالی آن، چهار تندیس که سمبل و نشانه معبد است نصب شده است.
- ۲- گزینه «۳» در دوره‌ی پارتی با بروز بنای کاخ آشور آن را اولین بنای چهار ایوانی ساخته شده در دنیا به حساب می‌آورند، ولی در معماری عهد ساسانی باید به ایجاد بناها و کاخ‌های متعدد - ایجاد بناهای دو ایوانی - سه ایوانی و چهار ایوانی اشاره کرد.
- ۳- گزینه «۴» شیوه معماری پارسی، نخستین شیوه معماری ایران است که روزگار هخامنشیان تا حمله اسکندر به ایران را دربر می‌گیرد. در این معماری، بیشتر از آن که بتوانیم به یک سبک خاص اشاره کنیم می‌توانیم توانایی و هنر ایرانی را در تقلید درست و هماهنگی میان سبک‌های مختلف ارزیابی نماییم. برخی از ویژگی‌های معماری پارسی عبارتند از: ساخت ساختمان بر روی سکو، صفا و تختگاه، درون‌گرایی، زیباسازی پیرامون ساختمان‌ها، بهره‌گیری از سقف خمیده و تاق در زیرزمین‌ها، استفاده از سنگ بریده و منظم و پاک تراش و صیقلی، پی‌سازی با سنگ لاشه، نماسازی بیرونی با سنگ تراش و نماسازی درونی با کاشی لعابدار، پرداخت کف با بهترین مصالح، بهره‌گیری از ستون، پایه ستون و سرستون.

شیوه رازی

شیوه رازی چهارمین شیوه معماری ایران است که تمام ویژگی‌های خوب شیوه پیشین را به بهترین نحو دارد. در این شیوه، نغزکاری (جالب بودن طرح) شیوه پارسی، شکوه شیوه پارتی و ریزه‌کاری شیوه خراسانی با هم پدیدار می‌شود.

❖ **تذکره ۴:** این شیوه از زمان آل زیار شروع می‌شود و در زمان‌های آل بویه، سلجوقی، اتابکان و خوارزمشاهیان ادامه پیدا می‌کند. آغاز این شیوه در شمال ایران (آذربایجان) بوده است؛ اما در شهر ری پا گرفته است و بهترین ساختمان‌ها در آن شهر ساخته شد.

❖ **تذکره ۵:** شهر ری، یا «راز» محل رشد شیوه رازی است. این شهر دارای شش هزار مدرسه و خانقاه، چهارصد حمام، هزار و هفتصد مناره، سی و پنج هزار و پانزده یخچال، چهارصد و پنجاه عصارخانه (محل روغن‌کشی از دانه‌های گیاهان)، هزار و هفتصد قنات جاریه و نود و شش محله و ... بوده است.

📖 **نکته ۱۳:** این شهر (شهر ری) در این دوران لقب عروس دنیا را گرفته بود.

مهم‌ترین تحولات و ویژگی‌های معماری این دوره عبارتند از:

۱- در این شیوه ساختمان‌هایی با کارکردهای گوناگون پدید آمدند. مانند آرامگاه‌های برجی و میل‌های راهنما.

📖 **نکته ۱۴:** میل‌ها که برج‌های راهنما برای مسافران در بیابان بودند، افزون بر راهنما بودن، مقبره سازنده خود نیز بوده‌اند. مانند: میل رادکان و میل رسکت.

۲- تنوع پلان‌ها در آرامگاه‌ها و ... مانند طرح چهار گوشه، پنج گوشه، شش گوشه، هشت گوشه، استوانه و ... بوده که در بعضی‌ها گرداگرد آن پره‌دار یا ساده ساخته می‌شد. نمونه پنج گوشه آن گور بابارکن‌الدین در اصفهان است.

۳- در شیوه رازی برخی مساجد دارای شبستان (طرح شبستانی) به چهار ایوانی دگرگون شدند. مانند مسجد جامع اصفهان و مسجد جامع اردستان. (برخی مسجد زواره را نخستین مسجدی می‌دانند که از نخست به گونه ۴ ایوانی ساخته شده است.)

📖 **نکته ۱۵:** ساخت انواع بنای ایوانی به‌خصوص چهارایوانی و ساخت مناره در کنار ایوان‌ها در شیوه رازی آغاز شد.

❖ **تذکره ۶:** ایوان یکی از فضاهایی بود که پیش از اسلام در معماری ایران ساخته می‌شد و در دوره رازی دوباره در ساخت مساجد به کار رفت. با برداشتن ستون‌های نزدیک به محراب در مساجد و ستون‌های میانی در کناره‌های میانسراها، مسجد به میانسرای با چهار ایوان و یک گنبدخانه تبدیل می‌گردد. (فرآیند تبدیل مساجد شبستانی به چهار ایوانی).

۴- در این شیوه (رازی) ساخت طاق و گنبد بسیار پیشرفت کرد و گونه‌های چفد تیزه‌دار، برای طاق و گنبد به کار رفت. در این شیوه به جای طاق ساده آهنگ (که در شیوه خراسانی رایج بود) از طاق‌های چهار بخش، کاربندی، طاق کلنبو و طاق چهار ترک بهره‌گیری شد.

۵- در این شیوه (رازی) گنبد‌ها به روش‌های گوناگون ساخته شدند، مانند: گنبد گسسته رک (در شمال ایران گنبد کابوس و سپس در ری و ...) گنبد گسسته نار (مانند برج‌های خرقان و ...) و گونه پیشرفته‌تر گنبدسازی به صورت ترک‌دار (در شیراز)، همچنین گنبد خاگی با چفد مازهدار در گنبد تاج‌الملک استفاده شده است. در دوره رازی انواع گنبد‌های رک، نار و اروچین نیز ساخته شدند.

۶- گنبد‌های دو پوسته پیوسته نیز برای اولین بار در دوران رازی در بعضی مساجد مانند مسجد جامع قزوین، مسجد برسیان، جامع زواره و اردستان ساخته شدند. از لحاظ روش ساخت نمونه کامل گنبد ترکیب با تویزه در این شیوه (رازی) ساخته شد. مانند گنبد مسجد جامع اردستان، گنبد مسجد برسیان و گنبد نظام‌الملک در مسجد جامع اصفهان.

ترکیب‌سازی گنبد در شیوه آذری به اوج پیشرفت رسید و بزرگترین گنبد ترکیب در سلطانیه (گنبد سلطانیه) ساخته شد.

۷- شروع استفاده از کاشی برای تزئین در بنا (اولین نمونه‌های کاشی معرق) در این دوره به کار رفت.

۸- حضور عملکردهای جدید در معماری مانند ساخت مقبره‌ها، مدارس و کاروانسراها و پل‌ها در این دوره رونق خاصی گرفت.

❖ **تذکره ۷:** هر چند حداکثر بناهای فوق‌الذکر پیشینه قبل از اسلام دارند، اما در دوره سلجوقی احداث آن‌ها به صورت اساسی دنبال شد و نباید فراموش کرد که تعدد فوق‌العاده آن‌ها مربوط به دوره صفوی است. (مانند کاروانسراها که در دوره صفوی ۹۹۹ عدد از آنها ساخته شد).

۹- استفاده از هنر گچ‌بری و استفاده از انواع تزئینات گچی در بنا در دوران رازی آغاز شد.

۱۰- این دوران را می‌توان اوج استیلای هنر آجرکاری و استفاده از آجرهای مرغوب و ساخت انواع گره‌چینی‌های آجری و گره‌سازی‌های آجر و کاشی (معلی) (کهن‌ترین نمونه آن در برج خواجه اتابک در کرمان کار شده است) و نیز به کارگیری کتیبه در نما با خط کوفی بنایی (خطوط صاف و شکسته) دانست.

۱۱- احداث ساختمان از پای بست (ابتدای شروع بنا) با مصالح مرغوب و نیز مرتفع کردن ساختمان‌ها (همانند بناهای قبل از اسلام) از ویژگی دوران رازی می‌باشد.

۱۲- در شیوه رازی، دیوار و نما (پوشش نمای ساختمان) به صورت همزمان اجرا می‌شده است.

📖 **نکته ۱۶:** آجر پیش‌بر در شیوه رازی به صورت لعاب‌دار و بدون لعاب در ساختمان‌های این دوره به کار می‌رفت.

❖ **تذکره ۸:** گونه‌های گچ‌بری در معماری ایران که در شیوه رازی با نغزکاری بسیار به کار رفته است، عبارتند از: ۱- گچ‌بری شیرشکری با برجستگی کم

۲- گچ‌بری برجسته با برجستگی بیشتر ۳- گچ‌بری زبره با برجستگی بیشتر بدون ساییدگی گوشه‌ها. ۴- گچ‌بری برهشته با برجستگی زیاد ۵- گچ‌تراش (گونه دیگری از گچ‌بری است که کمتر به کار رفته است. روش کار بدین گونه بوده که گچ را با رنگ‌های گوناگون به هم می‌آمیختند و آن را می‌ریختند و مانند کاشی معرق استفاده می‌کردند، نمونه آن در مشهد اردهال کاشان و محراب مسجد میدان ساوه است).

کدام مثال ۱۷: در کدام شیوه معماری ایران اوج هنر آجرکاری را می‌توان مشاهده کرد؟

- (۱) شیوه خراسانی (۲) شیوه رازی (۳) شیوه آذری (۴) شیوه اصفهانی

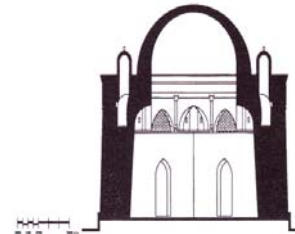
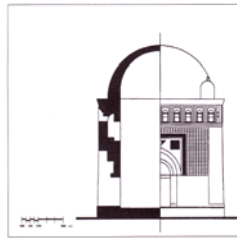
پاسخ: گزینه «۲» اوج استفاده از آجر به عنوان یک عنصر تزئینی را می‌توان در شیوه رازی و سبک معماری رازی دید.

بخارا، مقبره شاه اسماعیل سامانی، نقشه بنا در دو ارتفاع

پرسپکتیوی از مقبره امیر اسماعیل سامانی

بخارا، مقبره شاه اسماعیل سامانی، برش و پرش نما

آثار مهم شیوه رازی:

گور امیر اسماعیل سامانی در بخارا: ساختمان مقبره امیر اسماعیل سامانی متعلق به سال ۲۹۵ هجری بوده و از ساختمان‌هایی است که در زمان رواج شیوه خراسانی ساخته شده، ولی همه ویژگی‌های شیوه رازی را دارد.

ویژگی‌های گور اسماعیل سامانی: ۱- در چهار طرف (چهار گوشه بنا)، چهار پیلک (نیم‌ستون‌های گرد که به دیوار چسبیده‌اند) قرار دارد و بر بالای این ستون‌ها، گنبدی‌ها (قُبّه) کوچکی قرار دارد. ۲- ساخت مایه (مصالح) بنا بسیار پایدار انتخاب شده است (آجر و خشت مرغوب). ۳- برخلاف بناهای دوره خراسانی که ارتفاع بنا را کوتاه‌تر می‌گرفتند، در این بنا این مسئله جدی گرفته نشده و با احتساب گنبد، بنایی رفیع شکل گرفته است. ۴- گنبد به صورت دو پوسته (دو پوش) بوده که پوسته بیرونی آن ریخته است. این نکته از سنگه (ستون کوچک روی تیزه گنبد) یافت می‌شود. (گوشه‌سازی گنبد سکنج است). ۵- چفد (قوس) درگاه‌های ورودی مقبره به صورت تیزه‌دار است. ۶- چفده پنج‌ها (پنجره‌ها) یا کپله‌ها (روزن‌ها و نورگیرها) در بالای ورودی‌ها به صورت مازه‌دار (نیم‌دایره) است. ۷- نورگیرهای فوقانی بنا در بعضی نقاط به صورت کوردرد (قابی کاذب در نما که به صورت پنجره است؛ اما نوری به داخل نمی‌تاباند و مانند پنجره و یا درگاه عمل نمی‌کند) ساخته شده است.

نکته ۱۷: کوردردهای ساخته شده در این بنا، نمونه مشابهی در معماری قبل از اسلامی (آتشکده فیروزآباد) دارد.

۸- این بنا جزء اولین نمونه‌های برج‌های چهارگوش است که آجرکاری بیرونی آن زیبا و مانند حصیر درهم بافته شده است. گنبد بنا شبیه گنبدی‌های ساسانی به صورت کم خیز (حالتی از نیم‌دایره) ساخته شده است.

نکته ۱۸: آجرهای بنا به رنگ زرد (نخودی) بوده و علت سبکی بافت بودن آن، عدم بازتاب نور شدید خورشید و ایجاد سایه روشن است.

۹- در این بنا روش گنبدسازی خیلی فراتر از روش اشکانی و ساسانی بوده و شامل سه قوس تقویت‌کننده می‌باشد که فشار را از گنبد به دیوارهای چهارگوش منتقل می‌کند (چیزی شبیه پشت‌بندهای معماری گوتیک در کلیساها، البته به صورت خیلی ابتدایی آن). ۱۰- در بنای امیر اسماعیل سامانی برای برپاشدن گنبد، ابتدا مربع پلان به هشت ضلعی و سپس به دایره زیر گنبد تبدیل شده است و کم‌کم فضای انتقالی (فضای تبدیل مربع به دایره گنبد)، شکل یک طبقه مستقل را به خود گرفته است.

کدام مثال ۱۸: در کدام بنا خصوصیات سبک خراسانی و رازی توأم می‌باشد؟

- (۱) مسجد جامع اصفهان (۲) گور امیر اسماعیل سامانی (۳) رباط شرف (۴) گنبد علویان

پاسخ: گزینه «۲» گور امیر اسماعیل سامانی متعلق به سال ۲۹۵ هجری بوده و از ساختمان‌هایی است که در زمان رواج شیوه خراسانی ساخته شده ولی همه‌ی ویژگی‌های شیوه رازی را دارد.

کدام مثال ۱۹: سبک معماری آرامگاه امیر اسماعیل، کدام سبک معماری ایرانی می‌باشد؟

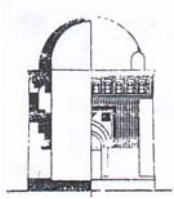
- (۱) خراسانی - آذری (۲) خراسانی - اصفهانی (۳) خراسانی - رازی (۴) رازی - آذری

پاسخ: گزینه «۳» در اوایل اسلام (قبل از اسلام هم آرامگاه‌ها بوده‌اند) معماری آرامگاه‌ها الهام گرفته از معماری مساجد بوده است و شیوه‌ی خراسانی در سال‌های اولیه پس از ظهور اسلام معمول بوده است.

سبک خراسانی ساده، بدون تزئینات و دارای ستون‌های ساده، کوتاه و فاقد سر ستون بوده است؛ ولی در سبک رازی، ایوان‌ها طویل شده، طاق‌ها بلند و گنبد‌ها بلند می‌شوند. این آرامگاه هر دو سبک را در خود گنجانده است.

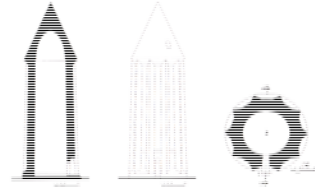
کمال مثال ۲۰: تصویر مقابل مربوط به کدام بنا می‌باشد؟

- ۱) مقبره امیراسماعیل سامانی در بخارا
- ۲) گور امیر در سمرقند
- ۳) برج رادکان در قوچان
- ۴) برج علاءالدین ورامین

پاسخ: گزینه «۱» بناى امیر اسماعیل سامانی دارای سبک رازی است اما ویژگی‌های سبک خراسانی را نیز دارد. به طور مثال، کوتاهی بنا و مردم‌واری ساختمان بر این مسئله تأکید می‌کند.

گنبد قابوس: گنبد قابوس یکی از خوش‌تناسب‌ترین ساختمان‌های جهان در سده چهارم، در سال ۳۹۷ هجری در گرگان ساخته شده است. درباره هدف از احداث این بنا در بین تاریخ‌نویسان اختلاف نظر وجود دارد. عده‌ای بر این نظرند که قابوس این برج را از ابتدا برای آرامگاه خود در نظر داشته و برخی می‌گویند که هدف، ایجاد بنای یادبودی بوده است که راهنمای کاروانیان در دشت گرگان نیز باشد و پس از مرگ قابوس، او را در آنجا دفن کرده‌اند.

پلان، نما و برش گنبد قابوس در گرگان

نکته ۱۹: با توجه به کتیبه بنا و عبارت «قصرالعالی»، این بنا «در اصل شامل ساختمان کاخ بلندی بوده» که بعدها آرامگاه پادشاه شده است. تاریخ ساخت بنا بر روی کتیبه‌ها هم به تاریخ قمری و هم به تاریخ یزدگردی نوشته شده است (نشان از اهمیت به بنا داشته است). (تاریخ یزدگردی، سال به تخت نشستن یزدگرد سوم، آخرین پادشاه ساسانی است که سال یازدهم هجری شمسی رخ داده است).

نکته ۲۰: از نگاه دکتر پیرنیا این ساختمان یک میل راهنماست که هم نشان شهر بوده و هم گور قابوس بنیادکننده آن. این بنا سراسر از آجر ساخته شده و نمونه بسیار ارزنده‌ای از آجرکاری است. بدنه برج را سراسر از آجر پخته بدون روکش، در نهایت پختگی و استحکام ساخته‌اند (این آجرها به علت تابش آفتاب و باران‌های فراوان تغییر شکل داده است). بلندی برج، از کف زمین تا زیر قاعده گنبد (در داخل) ۳۷ متر و بلندی مخروط گنبد، از قاعده تا رأس آن ۱۸ متر است. ارتفاع این برج به طور کلی از بیرون ۵۵ متر بوده و بر روی تپه‌ای دست‌ساز به ارتفاع ۱۵ متر و به قطر ۷۰ متر ساخته شده است.

پروفسور آرتوریوپ شرق‌شناس آمریکایی می‌نویسد: «این بنا در حدود ۱۱ متر در زمین فرو رفته است.» (منظور میزان عمق پی بنا می‌باشد). گنبد مخروطی بنا از شاهکارهای معماری قرن چهارم هجری قمری بوده که با نوعی آجر ریشه‌دار پوشانده شده است (منظور از آجر ریشه‌دار، آجر «پیش‌بر» است که ریشه‌ای مانند دم دارد). گنبد بنا به صورت رُک است و پوشش زیرین از نوع بستو با خیز زیاد است. گمان می‌رود میان دو پوسته پُر نیست و صندوقه‌چینی شده است. در بالای درگاه ورودی به بنا، نقش یا «داغ» گونه‌ای به طرح پتکانه دیده می‌شود که می‌توان آن را کهن‌ترین پتکانه دانست.

* **تذکره ۹:** برج‌های لاجیم، رسکت و رادکان هر سه در سواد کوه مازندران و متعلق به دوره آل زیار هستند و پس از گنبد قابوس ساخته شده‌اند و هر سه دارای شیوه رازی هستند.

کمال مثال ۲۱: تصویر مقابل مربوط به چه نوع بنایی است؟

- ۱) مسجد
- ۲) مقبره
- ۳) رصدخانه
- ۴) یخچال

پاسخ: گزینه «۲» در تصویر، مقبره قابوس دیده می‌شود که البته به صورت یک کروکی ترسیم شده است.

کمال مثال ۲۲: امسال (۱۳۷۶) مقارن یک‌هزارمین سالگرد احداث کدام بنا است؟

- ۱) برج طغرل
- ۲) گنبد علویان
- ۳) میل گنبد قابوس
- ۴) مقبره چلبی اوغلو

پاسخ: گزینه «۳» آرامگاه قابوس در دشت گرگان از شاهکارهای معماری صدر اسلام در ایران، مربوط به قرن چهارم و به سبک رازی است. این برج آرامگاهی بزرگ‌ترین برج آجری جهان است.

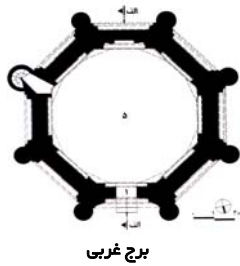
برج‌های خرقان: برج‌های خرقان عبارتند از: ۱- برج اول یا آرامگاه شرقی خاقان ۲- برج دوم یا آرامگاه غربی خاقان

این برج‌ها در فاصله زمانی کمی از هم ساخته شده‌اند (۴۶۰ تا ۴۸۶ ه. ق.). معمار این دو برج یکی محمد زنجانی (برج قدیمی‌تر) و دیگری ابوالمعالی محمدبن زنجانی است.

تذکره ۱۰: این دو برج به فاصله ۲۹ متر از یکدیگر قرار دارند. بر گنبد برج شرقی که قدمت بیشتری دارد، تاریخ ۴۶۰ هـ. ق و بر سر در برج غربی، تاریخ ۴۸۶ هـ. ق دیده می‌شود.

زمینه هر دو برج هشت گوش است و در هر گوشه‌ای از بیرون یک پیلک دارند (پیلک: نیم‌ستون چسبیده به بدنه بنا). این دو گنبد از کهن‌ترین نمونه گنبد‌های دو پوسته گسسته هستند. آجرچینی نمای آن‌ها دارای انواع نگاره‌های گره‌چینی و گل‌انداز است و روی پیلک‌های دو برج آجرکاری «حصیری» شکل انجام شده است. در میان هر پیلک و در هر پهلو، آجرکاری «بادبزی» شکل گرفته است. ستون‌های (پیلک‌ها) برج‌ها در بالای خود به کلاهک‌هایی مخروطی شکل ختم می‌شده‌اند و طرح آن مانده کلاه خود بوده است.

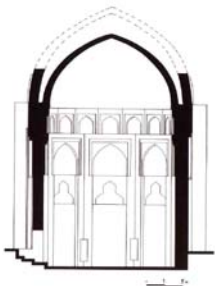
نکته ۲۱: از نگاه دیوید استروناخ و کایلدیانگ (شرق‌شناسان) گنبد شرقی خرقان، قدیمی‌ترین نمونه گنبد دوپوش گسسته در ایران است.

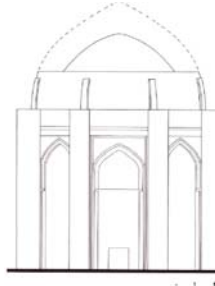
برج غربی

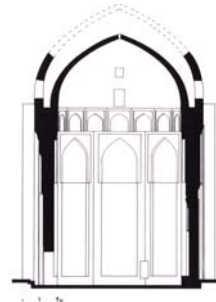
برج شرقی

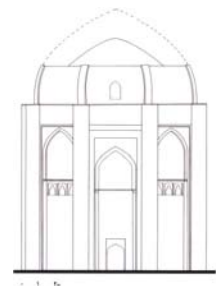
برج شرقی برش عمودی الف - الف

برج شرقی نمای شمالی

برج غربی برش عمودی الف - الف

برج غربی نمای ورودی

نمایی از برج‌های خرقان (برج جلوتر در تصویر قدیمی‌تر است)

ویژگی‌های برج اول یا آرامگاه شرقی خرقان: ۱- پی بنا از سنگ است و به صورت یک کرسی ساخته شده است. ۲- تمامی بدنه بنا به ضخامت ۶۰ سانتی‌متر به وسیله آجرهای ساده زیرسازی شده و سپس روی آن پوششی تزئینی با آجر به ضخامت ۲۱ سانتی‌متر انجام شده است. ۳- ضخامت دیوارهای برج با احتساب آجر و ملات، حدود ۱ متر است. ۴- در داخل دو ستون برج، پلکانی مارپیچ قرار دارد که راه به پشت‌بام دارد. ۵- گنبد این برج (شرقی) اولین گنبد دو پوش قبه‌ای شکل در قرن پنجم هجری است و از این نظر اهمیت دارد. ۶- بلندای این برج ۱۳ متر و قطر آن در حدود ۱۱ متر است. (البته برج دوم کمی با اندازه‌های مذکور اختلاف دارد). ۷- سطوح داخل برج نقاشی روی گچ دارد که از کامل‌ترین و زیباترین نقاشی‌های دیواری در بناهای سلجوقی است.

ویژگی‌های برج دوم یا آرامگاه غربی خرقان: ۱- معماری و طرح این برج همانند برج اول (شرقی) بوده و ۲۶ سال پس از برج اول ساخته شده است. ۲- در این برج به جای دو رشته پلکان مدور، تنها یک رشته پلکان در ستون قرار گرفته است. ۳- بلندای برج ۱۳/۵۵ متر بوده و حدود ۵۵ سانتی‌متر از برج اول بلندتر است و معمار به دنبال رفیع نشان دادن برج دوم بوده است. ۴- در آجرکاری این برج شیوه‌ای تازه به کار رفته که در بناهای بعدی مانند گنبد سرخ مراغه مورد تقلید قرار گرفته و به اوج کمال رسیده است و آن عبارت است از: به کاربردن تکه‌های کوچک آجرهای چهارگوش که منجر به فضا‌های خوش‌نقشی در متن آجرکاری‌ها شده است. ۵- برج دوم در داخل بنا فاقد هر گونه تزئینات و گچ‌بری است و فقط دارای محرابی مزین می‌باشد.

نکته ۲۲: تأثیر آجرکاری این برج و به طور کلی این نوع آجرکاری در معماری دوره سلجوقی، در آناتولی (ترکیه) به خوبی دیده می‌شود. این نوع تزئینات منشأ اصلی تزئینات (به گونه معقلی) بناهای سلجوقی را تشکیل داده است.

مثال ۲۳: برج‌های خرقان قزوین در چه قرن بنا شده است؟

(۴) هفتم هجری

(۳) ششم هجری

(۲) پنجم هجری

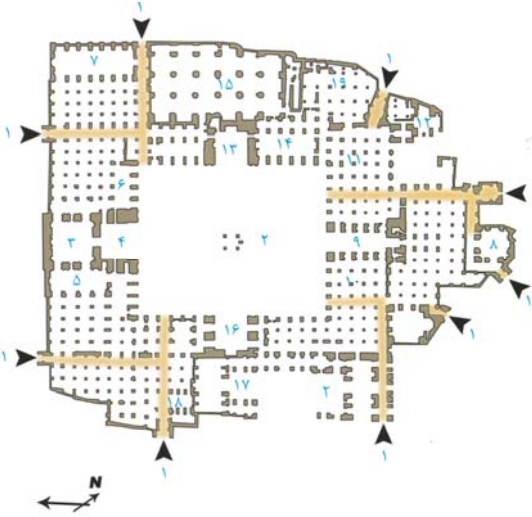
(۱) چهارم هجری

پاسخ: گزینه «۲» بر گنبد برج شرقی که قدمت بیشتری دارد تاریخ ۴۶۰ هـ. ق و بر سر در برج غربی تاریخ ۴۸۶ هـ. ق دیده می‌شود.

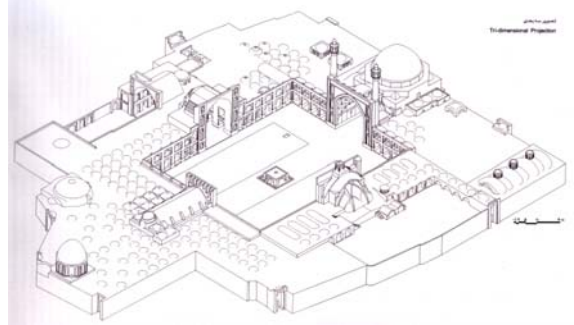

به علت اهمیت مسجد جامع اصفهان در این بخش به تفصیل درباره ویژگی‌های ساختاری آن صحبت می‌کنیم.

- ۱- ورودی‌ها
- ۲- میانسرا یا حیاط
- ۳- گنبد نظام الملک
- ۴- ایوان صاحب
- ۵- شبستان جنوب شرقی
- ۶- شبستان جنوب غربی
- ۷- شبستان شاه عباسی
- ۸- گنبد تاج الملک (خاکی)
- ۹- صفا یا ایوان درویش
- ۱۰- شبستان شمال شرقی
- ۱۱- شبستان شمال غربی
- ۱۲- مقبره مجلسی
- ۱۳- ایوان استاد
- ۱۴- شبستان اولجایتو
- ۱۵- شبستان بیت‌الشتاء
- ۱۶- ایوان شاگرد
- ۱۷- مدرسه مظفریه
- ۱۸- صفا حکیم
- ۱۹- پادیاو یا وضوخانه

فضاهای تشکیل دهنده مسجد جامع اصفهان

تصویر سه بعدی از مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان: دوران مختلف شکل‌گیری مسجد جامع اصفهان به ترتیب زیر است:

مسجد جامع نخستین: (۱۵۲ - ۱۵۴ هجری ۷۷۰ - ۷۷۲ میلادی): شهر اصفهان نیز مانند شهرهای دیگر ایران در اوایل اسلام زیر سلطه خلفای عباسی بود. در سال ۱۵۱ هجری آبادی یهودیه تبدیل به شهر شد و از چند طرف گسترش یافت و ۱۵ روستا به آن افزوده شد. این تاریخ (سال ۱۵۱ هجری) مصادف است با تاریخ ساخت مسجد جامع اصفهان.

درباره ساخت مسجد جامع نخستین دو احتمال وجود دارد: (۱) این مسجد را اعراب قبیله بنی‌تمیم، بین سال‌های ۱۴۳ تا ۱۵۲ هجری بنا کرده‌اند (۷۷۰ - ۷۶۹ میلادی). (۲) این مسجد را هانی‌ابن‌ابی‌هانی در سال ۱۵۶ هجری بنا کرده است.

مسجد جامع اصفهان: دوره دوم تغییرات (۲۲۶ هجری ۸۴۰ میلادی): شهر اصفهان در این دوره گسترش زیادی یافت و این گسترش باعث شد که نیاز به مسجدی بزرگتر احساس شود، مسجد نخستین تخریب و مسجدی جدید روی آن ساخته شد.

نکته ۲۳: جهت قبله در مسجد جدید (۲۲۶ هجری) ۲۰ الی ۳۰ درجه با مسجد نخستین (۱۵۲ تا ۱۵۴ هجری) تفاوت داشت.

مسجد جدید ده جریب (۱۶۰۰ متر مربع) مساحت داشته و طرحی شبستانی داشته است. مسجد افزون بر شبستان‌های دور تا دور حیاط، دارای فضاهایی مانند کتابخانه‌ای بزرگ، مسافرخانه و ... بوده است.

طرح مسجد در این دوره عبارت است از: الف) دارای یک حیاط مرکزی ب) در قسمت قبله، شبستانی با شش دهانه عمق ج) در قسمت شمالی، شبستانی با چهار دهانه عمق د) در قسمت شرقی و غربی، فضایی ستون‌دار با دو دهانه عمق

مسجد جامع اصفهان: دوران آل بویه دوره سوم تغییرات ۳۲۰-۴۴۷ هجری (۱۰۵۵ - ۹۳۲ میلادی)

در این دوره سه تغییر مهم در مسجد جامع اصفهان رخ می‌دهد:

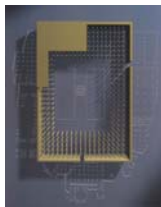
(۱) فضای سرپوشیده مسجد بزرگتر می‌شود.

(۲) نمای مسجد تزئین می‌شود.

(۳) ستون‌های متنوع آجری در محل‌های مختلف مسجد ساخته می‌شود.

ستون‌های بکار رفته در دوره آل بویه در مسجد جامع اصفهان

مسجد جامع اصفهان در دوره آل بویه

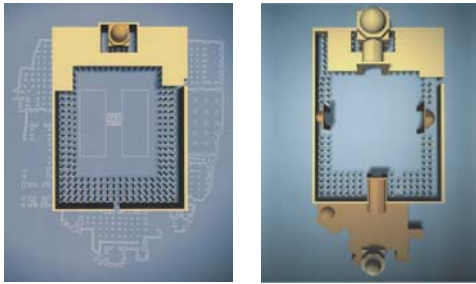

سردر مسجد جورجیر اصفهان است

در دوران آل بویه فضای سرپوشیده با اضافه نمودن یک دهانه به فضاهای دور حیاط بزرگتر می‌شود. بدین ترتیب جبهه‌های شرقی و غربی سه دهانه عمق پیدا می‌کند. عمق فضای سرپوشیده قبله، از ۶ دهانه به ۷ دهانه تغییر می‌یابد. عمق فضای سرپوشیده شمالی، از ۴ دهانه به ۵ دهانه تغییر می‌یابد و حیاط مسجد کوچکتر می‌شود. ستون‌های آجری، دارای اشکال گوناگون سه برگی و چند برگی است. ستون‌های سه برگی در حاشیه حیاط و ستون‌های چند برگی در گوشه‌های حیاط (در کنج‌ها) قرار می‌گیرند.

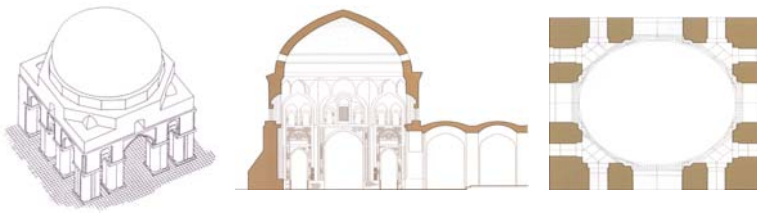
* **تذکره ۱۱:** مسجد جامع صغیر یا مسجد جورجیر از دوران آل بویه در اصفهان ساخته شده بود (همزمان با مسجد جامع اصفهان بنا شد). از کل مسجد تنها سر در آن باقی‌مانده است و در زمان صفویان جای آن مسجد حکیم ساخته شد.

مسجد جامع اصفهان: از سال ۴۷۱ تا اوایل ۶ هجری (دوران سلجوقی) (از ۱۰۷۸ تا اوایل قرن ۱۳ میلادی): در این دوره تحول بزرگی در طراحی مساجد ایرانی رخ داد (تغییر شکل مساجد شبستانی به چهار ایوانی). این دوران همزمان با حکومت سلسله سلجوقی بوده است.

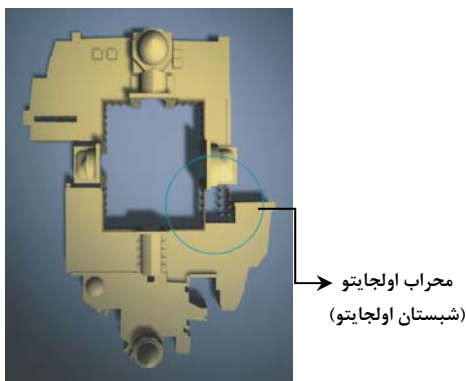
روند شکل‌گیری فرم چهار ایوانی در مسجد جامع اصفهان

روند شکل‌گیری مسجد چهار ایوانی جامع اصفهان (دوران سلجوقی): در دوران سلجوقیان و در زمان وزارت نظام‌الملک مسجد به صورت کوشکی از چهار طرف باز به پایان رسید. ستون‌های چند برگی، الهام گرفته از دوران دیلمی (۲۴ ستون) برای شکل‌گیری طرح مورد نظر به کار رفت. در سال ۴۸۱ هجری گنبد خاکی یا خاگی (همان گنبد تاج‌الملک) ساخته شد. در سال ۵۱۵ هجری حریق مسجد جامع را در بر گرفت و باعث از بین رفتن کتابخانه، مهمان‌پذیر و آموزشگاه‌های (مکتب‌خانه) آن شد. این گنبد تهرانگ آتشکده دارد و ملک شاه سلجوقی پیش از نماز جمعه در زیر آن تشریفات را انجام می‌داده است. این گنبد دو پوسته و از نوع خاگی است.

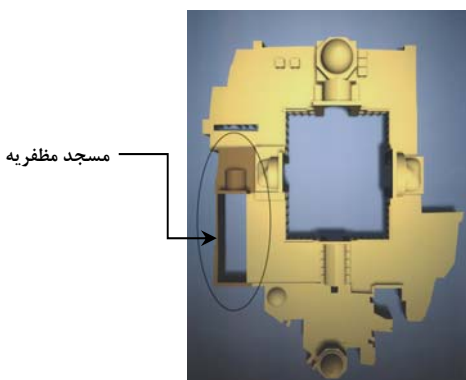
گنبد تاج‌الملک یا گنبد خاگی (پلان، مقطع و پرسپکتیو)

نکته ۲۴: کتیبه موجود بر سر در مسجد بیان می‌کند که پس از حدود دو دهه از قرن ششم (حدود سال‌های ۵۱۵ تا ۵۲۵ هجری) مسجد کاملاً چهار ایوانی شد. اما از قرن پنجم این روند آغاز شد. پس از آن چهار ایوانی شدن از ویژگی‌های معماری مساجد ایرانی شد.

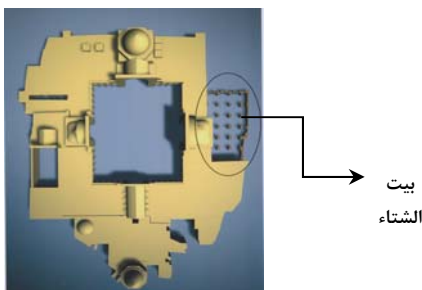
مسجد جامع اصفهان: دوران ایلخانی ۷۶۳-۷۵۶ هجری (۱۲۶۴-۱۲۹۸ میلادی): در این دوران محراب زیبای اولجایتو، به سال ۷۱۰ هجری در شمال غربی مسجد ساخته شد. سلطان محمد خدابنده در دوره‌ای که زندگی می‌کرد، مذهب تشیع را پذیرفت و دستور داد نام ۱۲ امام شیعه را در حاشیه فرورفتگی محراب اولجایتو حک کنند. پوشش‌های شبستان اولجایتو در نوع خود بسیار جالب و پرکار است. در این دوران تغییرات مهمی در چهره مسجد اتفاق افتاد. با حذف ستون‌های سلجوقی در جایی که شبستان اولجایتو ساخته شد و شکل‌گیری طاق‌ها با ارتفاع بلند که از خط نمای صحن بالا می‌زدند، نظم قبلی در نما به هم می‌خورد و تغییرات اساسی در نمای مسجد روی می‌دهد. تا زمان ایلخانیان نمای صحن مسجد یک طبقه بود. در این دوره (ایلخانی) نمای مسجد به دو طبقه تبدیل شد (برای ایجاد طبقه دوم از یک کمر پوش که به صورت راهرو بود استفاده شد).

نکته ۲۵: تغییر در نامسازی حیاط مسجد جامع اصفهان از دوره ایلخانان آغاز شد و در زمان آق قویونلوها (اواخر قرن نهم) به شکل کنونی درآمد.

نکته ۲۶: محراب اولجایتو، شاهکار گچ‌بری ایران در دوره اسلامی به شمار می‌آید. مسجد جامع اصفهان: دوران آل مظفر ۷۲۳-۷۹۵ هجری (۱۳۲۳-۱۳۹۲ میلادی): مهمترین تغییرات مسجد جامع در این دوران اضافه شدن «مدرسه مظفریه» به مسجد جامع بود. این مدرسه در جایی ساخته شد که به «صفه عمر» نیز شهرت دارد. طرح مدرسه زیبا و بخش باقی‌مانده آن در جهت قبله قرار دارد. در این مدرسه تغییرات سبکی با آنچه در سال ۷۱۰ هجری از زمان ایلخانیان ساخته شده است، کاملاً مشخص است. شبستان شمال، ایوان شرقی و مدرسه‌های دیگر در شمال مدرسه مظفریه در این دوره بنا شدند.

مسجد جامع اصفهان: دوران تیموری ۸۵۱ هجری (۱۴۵۱ میلادی): در این دوران بیت الشتاء (خانه زمستانی) در مسجد جامع اصفهان در سال ۸۵۱ هجری در پشت ایوان استاد ساخته شد. این شبستان دارای ۱۳ ستون و دو جرز ضخیم و دارای ۱۸ چشمه طاق چهار بخش است. همچنین یک سردر کاشی‌کاری در شمال ایوان غربی ساخته شد.

آزمون فصل سوم

۱- گنبد سرخ و گنبد غفاریه در کدام شهر واقع شده است؟

- (۱) اصفهان (۲) تبریز (۳) مراغه (۴) ورامین

۲- بقعه سید محمد سبز قبا از آثار قدیمی می‌باشد.

- (۱) شوشتر (۲) نطنز (۳) دزفول (۴) قم

۳- بند میزان، سد شادروان، پل سنگبران، پل یتیمان، پل لشگر و پل مستوفی از یادگارهای حفظ شده کدام شهر است؟

- (۱) اندیمشک (۲) اهواز (۳) شوشتر (۴) ایلام

۴- تصویر مقابل گنبد مسجد جامع را نشان می‌دهد.

- (۱) سمنان
(۲) اصفهان
(۳) ساوه
(۴) یزد

۵- نقش رجب در کجا قرار دارد؟

- (۱) در بین راه کرج و قزوین
(۲) در بین راه کرمانشاه و همدان
(۳) در بین راه شیراز و تخت جمشید
(۴) در بین راه مرند و میانه

۶- مسجد وکیل در دوران کریم خان زند در شیراز بنا شد این مسجد ندارد.

- (۱) گنبد (۲) مناره (۳) ایوان (۴) درب ورودی

۷- دروازه قرآن شیراز مربوط به کدام دوره است؟

- (۱) اشکانیان (۲) سامانیان (۳) دیلمیان (۴) مغول

۸- همزمان با گوتیک در اروپا و با مملوک در مصر بوده‌اند.

- (۱) هخامنشیان (۲) اشکانیان (۳) ایلخانان (۴) افشاریان

۹- شوره چیست؟

- (۱) دوغاب سیمان (۲) سفیدک (۳) گچ کشته (۴) بالابر

۱۰- در شیوه معماری اصفهانی، قوسها بر اساس اصول ریاضی و طرح‌ریزی می‌شود.

- (۱) برای زیبایی بنا (۲) استفاده از پوشش‌های بلند (۳) برای پذیرش بارهای سنگین (۴) فیزیک

۱۱- کدام شیوه معماری با ظهور اسلام در ایران رایج گردید؟

- (۱) پارتی (۲) خراسانی (۳) رازی (۴) اصفهانی

۱۲- نقشه مقابل مربوط است به

- (۱) مسجد ضریح‌دار شیخ صفی
(۲) مسجد امام
(۳) بازار قیصریه
(۴) مجموعه گنجعلی‌خان

۱۳- ائل‌گلی (شاه‌گلی) در کجا قرار دارد؟

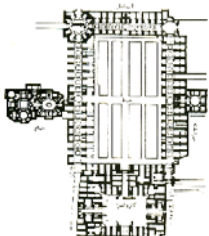
- (۱) نایین (۲) اصفهان (۳) کرمان (۴) تبریز

۱۴- اعداد مقدس در کدام مدرسه‌ی دینی به کار گرفته شده است؟

- (۱) مدرسه‌ی خان شیراز (۲) مدرسه‌ی فخریه سبزواری (۳) مدرسه‌ی چهارباغ اصفهان (۴) مدرسه‌ی صدر تهران

۱۵- یک پل دارای یک نیروی ایستا و افقی است و یک قلعه را می‌توان به تشبیه نمود.

- (۱) یک نیروی عمودی و قوی (۲) حجمی مرکزی و قوی (۳) یک نیروی ایستا یا پویا (۴) یک نیروی افقی و قوی

کله ۱۶- نیارش چیست؟

- (۱) ایوان (۲) ملات (۳) محیط (۴) استاتیک

کله ۱۷- کدام بنا متعلق به دوران قبل از صفویه است؟

- (۱) حمام گنجعلیخان (۲) مسجد وکیل (۳) پل خواجه (۴) مسجد گوهرشاد قرن نهم

کله ۱۸- تصویر مقابل چه نام دارد و در کجا بنا گردیده است؟

- (۱) مناره مسجد سرخ - ساوه
(۲) مناره شیخ دانیال خنج - لارستان
(۳) کله منار - اصفهان
(۴) مناره مسجد جامع - ساوه

کله ۱۹- نقوش هندسی در کدامیک از هنرهای زیر کاربرد دارد؟

- (۱) خاتم‌سازی (۲) کاشی‌کاری (۳) گره چینی (۴) طلاکوبی

کله ۲۰- کاشی معرق کدامیک از موارد زیر است؟

- (۱) قرار دادن کاشی‌های مربع شکل آبی رنگ در کنار یکدیگر است.
(۲) کاشی‌های لعاب‌دار آبی رنگ که در اصفهان تهیه می‌شود.
(۳) نوعی کاشی‌کاری است که فقط در روی سقف نصب می‌شود.
(۴) نوعی کاشی‌کاری است که با قطعات کوچک کاشی‌های رنگین به وجود می‌آید.

کله ۲۱- از کدام رنگ در کاشی‌کاری بناهای قدیمی بیشتر استفاده شده است؟

- (۱) سبز و لاجوردی (۲) فیروزه‌ای و زرد (۳) فیروزه‌ای و لاجوردی (۴) قهوه‌ای و سبز

کله ۲۲- نام دیگر سی و سه پل چیست؟

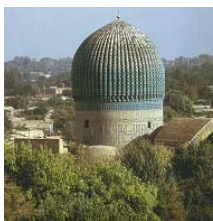
- (۱) خواجه (۲) مارنان (۳) الله وردیخان (۴) شهرستان

کله ۲۳- مناره ساربان در کجا و مربوط به چه دوره‌ای است؟

- (۱) اصفهان - سلجوقی (۲) شیراز - ساسانی (۳) مسجد سلیمان - اشکانی (۴) تبریز - سامانی

کله ۲۴- تصویر زیر در کدام شهر قرار دارد؟

- (۱) شیراز
(۲) سمرقند
(۳) شوشتر
(۴) بیشاپور

کله ۲۵- گنبد، شبستان، مناره، محراب، صحن، رواق، حجره، مقرنس، عناصر تشکیل‌دهنده است.

- (۱) معماری ایرانی (۲) معماری اسلامی (۳) معماری هخامنشی (۴) معماری صفوی

کله ۲۶- مسجد جامع اصفهان دو گنبد مهم دارد آنها کدام هستند؟

- (۱) گنبد نظام‌الملک و گنبد خاگی (۲) گنبد مشتاقیه و گنبد علویان (۳) گنبد الله الله و گنبد کبود (۴) گنبد سبز و گنبد جنید

کله ۲۷- تصویر مقابل مربوط به کدام شیوه معماری ایران است؟

- (۱) خراسانی
(۲) رای
(۳) اصفهانی
(۴) التقاطی

کله ۲۸- کدامیک از کاخ‌های صفوی محل تماشای جشن‌ها و بازی‌های ورزشی بوده است؟

- (۱) هشت بهشت (۲) چهل ستون (۳) سی و سه پل (۴) عالی قاپو

مدرسان شریف

فصل پنجم

«معماری معاصر ایران»

دوره معماری معاصر

اکثر صاحب‌نظران، معماری معاصر را از تاریخ ۱۳۰۰ هـ. ش به بعد تعریف کرده‌اند؛ زیرا روش سنتی انتقال اصول اجرایی و نظری معماری که به صورت نسل به نسل تا سال ۱۳۰۰ هـ. ش دنبال می‌شد، با بازگشت دانش‌آموختگان ایرانی از اروپا درهم شکست. هر چند این دگرگونی ریشه در اواخر دوره قاجار دارد و نیز در همین دوران، در موارد نادری باز هم سنت‌گرایی در معماری رعایت شد، اما باید پذیرفت که دگرگونی نسبتاً کامل در مقایسه با دوران قبل، از دوره پهلوی اول شروع می‌شود.

معماری ایران در دوره پهلوی اول (۱۳۲۰-۱۳۰۴)

تحولات هنر و به خصوص معماری دوره‌ی رضاشاه، ریشه در تحولات فرهنگی و اجتماعی دارد. اصلاحات در این دوره (اقتصادی، اداری و اجتماعی) به صورت آمرانه به اجرا گذاشته شده بود. جوهره این شبه مدرنیسم در چهار مشخصه «لانیسیته»، «ناسیونالیسم باستان‌گرا»، «مدرنیسم» و «عقد‌های حقارت ملی» که در اکثریت موارد ارتباط تنگاتنگی با هم داشتند، نمود پیدا کرد. اما در این بین، ناسیونالیسم باستان‌گرا و مدرنیسم بیشتر نمود پیدا می‌کند.

ناسیونالیسم باستان‌گرا: اهداف مهم و عمده رضاشاه از تبلیغ ناسیونالیسم باستان‌گرا در موارد زیر خلاصه می‌شود:

- ۱- نیازمندی حکومت به تاریخ پرافتخار تا گذشته‌ی افتخارآمیز ایران باستان را به دوران پهلوی با نمودهای زندگی مدرن، تأسیس کارخانه‌ها، دانشگاه‌ها و نهادهای اداری پیوند زند. ۲- اصالت بخشیدن به هویت ملی ایرانیان.

کج مثال ۱: مهمترین هدف رضاشاه در ساخت و آبادانی شهرها چه بود؟

(۱) بازشناسی معماری و هویت گذشته تاریخی

(۳) اصالت دادن به ریشه باستانی در معماری

(۲) بازگشت به مفاهیم باستان‌گرایی در معماری

(۴) ایجاد فضا برای نمایش عظمت و شکوه معماری گذشته ایران

پاسخ: گزینه «۳» مهمترین هدف رضاشاه در نمایش باستان‌گرایی در معماری، اصالت دادن به ریشه‌های باستانی در معماری بود. وی به صورت سطحی، مفاهیم را در قالب عناصر معماری مد نظر داشت.

مدرنیزاسیون: رضاشاه برای توجیه ایدئولوژیک و ساختن پشتوانه‌ی فرهنگی برای حکومت دیکتاتوری خود نیاز به ابزاری داشت و وی مدرنیسم غربی را به عنوان ابزار خود برگزید. از این روست که شبه‌مدرنیسم شکل گرفته در ایران، تقلیدی نسنجیده از نظریه‌ها، روش‌ها، فنون و آرمان‌های تجربه شده کشورهای غربی است.

مهمترین تحولات در معماری و شهرسازی عصر رضاشاه

۱- **ساخت پادگان‌های ارتشی و شهربانی:** پادگان‌های ارتشی و شهربانی، تقریباً همان موضعی را در دوره‌ی رضاشاهی داشتند که مساجد در دوران صفویه داشتند و فصل مشترک آن‌ها نیز عناصر شهری بوده است.

۲- **احداث خیابان‌ها:** خیابان مهم‌ترین نماد و واقعیت عمده شهرسازی رضاشاهی است و این چیزی نیست، مگر یک تمهید نظامی. رضاشاه برای نائل شدن به منزلتی مدرن، بخش‌های بسیاری از تهران، شیراز، تبریز و شهرهای دیگر را ویران کرد، و به جای آن‌ها خیابان‌های پهن و بلوارهای بی‌حاصل ساخت. الگوی رایج خیابان‌کشی در این دوران، ایجاد خیابان‌های عمود بر هم بود. این خیابان‌های چلیپایی شکل، غالباً با بریدن بافت‌های ارگانیک، ابتدا و انتهای شهر را به یکدیگر پیوند می‌زدند.

کج مثال ۲: مهمترین نماد شهرسازی دوره رضاخان کدام عنصر است؟

(۱) میدان

(۲) خیابان

(۳) بازار

(۴) فضاهای شهری

پاسخ: گزینه «۲» خیابان مهم‌ترین نماد شهرسازی پهلوی است. رضاخان با ساخت خیابان‌های عمود بر هم و تخریب بازارها و راسته‌های شهری قدیمی، نظم ساختاری شهر قدیم را با نگاه مدرنیسم از میان برد.

۳- ممنوع کردن شتر به عنوان وسیله حمل و نقل عمومی: شهر تهران در دوره پهلوی اول به علت تحولات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی چهره یک جامعه اداری و صنعتی به خود گرفت. در آغاز این دوره، مجموعه شهری تهران در داخل حصار ناصری قرار داشت. رشد شهر با هدف ایجاد تغییرات بنیادین در سال ۱۳۱۱ خورشیدی با تخریب باروی قدیمی شهر آغاز شد که تا سال ۱۳۱۶ خورشیدی ادامه داشت. خندق‌های پیرامون شهر پر شدند و به جای آن‌ها خیابان‌های جدید در چهارسوی شهر با نام‌های شاه‌رضا در شمال، شوش در جنوب، شهباز در شرق و سی‌متری نظامی در غرب احداث شد.

۴- تجدد آمرانه و استفاده از معماران خارجی

۵- ساخت کارخانجات و مراکز صنعتی

۶- ساخت دانشگاه‌ها و مراکز آموزشی

۷- به‌کارگیری از مصالح مدرن به خصوص بتن و فولاد و شیشه و سیستم حرارتی مرکزی

سبک‌های رایج معماری در عصر رضا شاه: سبک‌های رایج معماری دوره رضاشاهی را می‌توان در سه گرایش معماری تقسیم‌بندی کرد:

۱- **تداوم معماری اواخر قاجار:** گرایش معماری این دوره را می‌توان همان معماری اواخر قاجار با تلفیق عناصر وارداتی دانست. معماران سنتی در ایران دوره رضاشاهی، بیشترین حامیان این گرایش بودند.

۲- **سبک معماری اوایل مدرن:** دومین سبک عمدتاً از سوی معماران خارجی و تحصیل‌کردگان ایرانی در خارج از کشور حمایت می‌شد. معماری مدرن شکل گرفته در این دوره، در اصل معماری مدرنی بود که تحت تأثیر معماری مکتب وین و سبک اکسپرسیونیسم آلمان قبل از سال ۱۹۳۰ میلادی قرار داشت. این شیوه تا حدودی تحت تأثیر تزئینات جنبش آرت نووی (Art Nouveau) فرانسه بود. از مهمترین معماران این سبک در دوره رضاشاه که حدود شش سال در ساخت و سازهای رضاشاهی فعالیت چشم‌گیری داشت، وارطان هوانسیان شیفته رضاشاه بود و جزو اولین گروه از معماران ایرانی بود که در تجدد آمرانه رضاشاه حضوری چشم‌گیر داشت. او در یادداشت‌ها و مقاله‌های خود معماری مدرن را همچون رویداد کشف حجاب می‌دانست و بر این عقیده بود که همان‌گونه که رضاشاه چادر سیاه را از سر زنان کند و آن‌ها را از قید حجاب رها کند، معماری مدرن نیز چنین کاری با ساختمان‌های دوره قاجاری نمود. و دیوارهای گلی برابر آن‌ها را گرفت و آهن و شیشه را جایگزین آن کرد. برون‌گرایی ساختمان‌های دوره پهلوی اول، ماحصل همین دیدگاه است. نکته و نظریات او درباره معماری مدرن و معماری سنتی ایران در اولین مقاله او با نام «مسائل مربوط به معماری در ایران» در اولین شماره ارسنیک (به سردبیری ایرج مشیری) در سال ۱۳۲۵ خورشیدی به چاپ رسید و در مقاله بعدی او با عنوان «معماری ایران در دو راهه سبک ملی و جدید» که به سال ۱۳۴۸ خورشیدی در شماره اول مجله هنر و معماری به چاپ رسید، نظرات او چندان تفاوتی نکرده بود. ولی آنچه از کارهای او و بقیه‌ی معماران مدرن ایرانی چه در دوره پهلوی اول و چه در دوره پهلوی دوم می‌توان فهمید، آن است که هیچ‌کدام از آن‌ها نتوانستند به اصول معماری مدرن شکل گرفته بعد از «چهارمین کنگره‌ی سیام» وفادار بمانند.

نکته ۱: هم‌سو با شکل‌گیری معماری ابنیه عمومی و ساختمان‌های مسکونی، در این دوره، شاهد شکل‌گیری معماری صنعتی نیز هستیم. معماری صنعتی یکی از زیرشاخه‌های معماری مدرن است و اغلب شروع آن در کشورهای جهان سوم، به دست معماران خارجی است و از این‌رو به عنوان «معماری مستعمراتی» شناخته می‌شود.

از موفق‌ترین این ساختمان‌ها می‌توان به ساختمان مرکزی دخانیات ایران در تهران اشاره کرد. ساختمان شرکت دخانیات ایران با طراحی شرکتی آلمانی و با نظارت یکی از مهندسان آلمانی به مدت یازده ماه ساخته و در ۵ مهر ماه سال ۱۳۱۶ خورشیدی افتتاح شد.

نکته ۲: معماری مدرن خاستگاه خود را در ایران دوره رضاشاهی یافت، ولی به نظر می‌رسد بالندگی آن را باید در دوره پهلوی دوم جست و از آن به عنوان یکی از سبک‌های غالب آن دوره نام برد؛ هر چند نباید منکر کارهای خوب مدرن در دوره پهلوی اول شد. از نمونه‌های موفق آن می‌توان به هتل دربند و مهمانخانه راه‌آهن در میدان راه‌آهن به طراحی وارطان و یا خانه‌های طراحی شده توسط گابریل گورکیان اشاره کرد.

کج مثال ۳: آغاز نوگرایی در معماری ایران ریشه در تغییرات کدام دوره دارد؟

۱) تغییرات ساختار صفوی ۲) غرب‌گرایی پهلوی دوم ۳) تحولات دوره ناصری - قاجاریه ۴) مدرنیزاسیون پهلوی اول

پاسخ: گزینه «۳» نوگرایی و تجدید ساختار زندگی و اصطلاحاً به سبک اروپایی شدن در ایران ریشه در تحولات و سفرهای شاهان قاجار به خصوص ناصرالدین شاه دارد.

۳- **سبک ملی (نئوکلاسیک اروپا با تلفیق موتیف‌های ایرانی):** این سبک را می‌توان به عنوان سبک اصلی معماری دوره پهلوی اول نامید و معماری نئوکلاسیک اروپایی با تلفیق موتیف‌های ایرانی (عمدتاً ایران باستان) است. این سبک در دوران بعدی، به خصوص در دوره پهلوی دوم، به عنوان «سبک ملی» نام‌گذاری شد. در اصل این سبک چیزی نیست مگر خوانش معماری فاشیسم اروپا (معماری فاشیسم در سه عامل اساسی خلاصه می‌شود: پایداری، عظمت‌گرایی و سرعت ساخت آن، آنچه سنت این فرامین بود و پیشوایان فاشیسم به جست‌وجوی آن می‌پرداختند، «حقارت فرد» در برابر «عظمت ایدئولوژی» حاکم بود). بیشتر، معماری آلمان هیتلری، از زاویه معماری نئوکلاسیک اروپایی با چاشنی موتیف‌های ایران باستان (تخت جمشید) و دوران اسلامی (به خصوص در کارهای نیکلای مارکوف) رنگ و بوی ایرانی یافت. (معماری نئوکلاسیک از سبک‌های محبوب دیکتاتورهاست، آنچه معماری نئوکلاسیک را برای دیکتاتورهایی همچون آدولف هیتلر و موسیلمینی جذاب می‌نماید، ابدیت‌گرایی و از همه مهمتر، گرایش به گذشته و باستان‌گرایی و تمرکزگرایی آن است.)

دوره پهلوی اول با تأسی به تحولات سلطه‌طلبانه دیکتاتورهای فاشیسم اروپایی، به خصوص دوره آلمان هیتلری (۱۹۴۵-۱۹۳۳ میلادی / ۱۳۲۴-۱۳۱۲ خورشیدی)، توجه به ملی‌گرایی، اسطوره‌پرستی و زرتشت‌گرایی که از کانال باستان‌شناسان فرانسوی و آلمانی در ایران که به کاوش در تخت جمشید و دیگر سایت‌های باستانی مشغول بودند، تقویت می‌شد. یکی دیگر از مواردی که در دوره‌ی شکل‌گیری معماری رضاشاهی نباید آن را فراموش نمود، حضور گسترده و فعال شرکت‌های خارجی - عمدتاً شرکت‌ها و مهندسی‌ن آلمانی است. شهربانی و شهرداری شهرهای مختلف ایران، از جمله تبریز، ارومیه، قزوین، رشت، گرگان و غیره با طراحی و نظارت این شرکت‌ها ساخته شد. یکی از مهمترین این ساختمان‌ها، ساختمان شهرداری تبریز است که با طراحی و نظارت مهندسی‌ن آلمانی و با همکاری اوهانجانیان (مهندس ارمنی شهرداری وقت) و معماری محلی به نام حاج‌محمد احداث شد.

آشنایی با معماران و آثار معماری معاصر ایران

روش سنتی انتقال اصول اجرایی و نظارتی که به صورت نسل به نسل تا سال ۱۳۰۰ هـ. ش دنبال می‌شد، با بازگشت دانش‌آموختگان ایرانی از اروپا درهم شکست. هر چند در موارد نادری باز هم سنت‌گرایی در معماری رعایت شد، اما در سه نسل پیاپی، مدرنیسم کم‌کم به معماری ایران وارد شد.

نسل اول معماری مدرن: از کمی قبل از پهلوی اول تا دوره صدارت دکتر مصدق ۱۳۳۲ هـ. ش را می‌گویند. از معماران و آثار معروف این دوره می‌توان به نیکلای مارکف، آندره گدار، فروغی، ماکسیم سیرو، پل آبکار و وارطان آوانسیان اشاره کرد.

نسل دوم معماری مدرن: دوره پهلوی دوم را به طور اخص معماری سال‌های بین ۱۳۳۲ تا ۱۳۵۷ به خصوص دهه چهل و پنجاه این دوره از معماری ایران تعریف می‌کنند. از معماران و آثار معروف این دوره می‌توان به هوشنگ سیحون، نادر اردلان، حسین امانت، کامران دیبا، کوروش فرزاسی و علی سردار افخمی و ... اشاره کرد.

نسل سوم معماری مدرن: این دوره از سال ۱۳۶۷ هـ. ش (پایان جنگ تحمیلی) شروع شد و تاکنون ادامه دارد.

نسل اول معماران مدرن

تغییر و تحولات مهم این دوره عبارتند از: ۱- گسترش تحصیلات عالی ۲- افزایش کاوش‌های باستان‌شناسی ۳- توجه به نماها و تزئینات پیش از اسلام در کنار معماری سنتی و اسلامی ۴- استفاده از مصالح جدید در امور عمرانی به خصوص تیر آهن و بتن ۵- احداث خیابان‌های ماشین‌رو و اولین خط راه‌آهن از معماران معروف این دوره می‌توان به نیکلای مارکف، آندره گدار، فروغی، ماکسیم سیرو، پل آبکار و وارطان آوانسیان اشاره کرد.

میرزا مهدی خان‌شاقی (ممتحن‌الدوله): میرزا مهدی خان‌شاقی معروف به «ممتحن‌الدوله» را برخی پدر معماری معاصر ایران نامیده‌اند. او پس از چند سال تحصیل در مدرسه دارالفنون، به دستور ناصرالدین‌شاه با هیئت محصلین ایرانی به پاریس اعزام شد. اولین کار او، طراحی قصر فیروزه (با همکاری استاد شیرجعفر معمار) است.

مسجد سپهسالار بهارستان

از مهمترین کارهای او طراحی و نظارت بر ساخت عمارت بهارستان و مسجد سپهسالار است. (همان‌گونه که خود او تأکید نمود، این کار مهم با نقش پررنگ استاد حسن قمی، یکی از مهمترین معماران عهد ناصری شکل گرفته است.) از کارهای دیگر ممتحن‌الدوله می‌توان به ساخت عمارت قوام‌الدوله نائی در لاله‌زار، عمارت مسکونی سعدالدوله، عمارت میرزاسعیدخان مؤتمن‌الملک انصاری، عمارت حسام‌السلطنه، عمارت محمدولی‌خان سپهسالار تنکابنی در چهارراه لاله‌زار و طراحی پله‌های عمارت محمودخان ناصرالملک با برداشتی از پله‌های کاخ باکینگهام (Buckingham Palace) در لندن، اشاره کرد.

کلمه مثال ۴: لقب «پدر معماری معاصر ایران» به چه کسی داده شده است؟

- ۱) محسن فروغی ۲) مهدی خان‌شاقی ۳) کریم طاهرزاده بهزاد ۴) قلیچ باغلیان

پاسخ: گزینه «۲» به مهدی خان‌شاقی (ممتحن‌الدوله) به دلیل ساخت بناهایی با روحیه معاصر برای اولین بار، لقب پدر معماری معاصر ایران را داده‌اند.

نیکلای مارکوف (Nikolai Marcoff) گرجستانی (روسی) تبار: یکی از معماران پرکار دوره رضاشاهی، نیکلای مارکوف (۱۲۶۱-۱۳۳۶ هـ. ش) است. از مهمترین مشخصات کارهای مارکوف، گرایش به فرم‌ها و شیوه‌های معماری اسلامی ایرانی (سبک نئوکلاسیک ایرانی) است و این گرایش به خوبی در طراحی مدرسه البرز به نمایش گذاشته شده است. از مهمترین کارهای او می‌توان به ساختمان سینگر در خیابان سعدی، سفارت ایتالیا (به سبک نئوکلاسیک)، دبیرستان البرز (به سبک اسلامی) دبیرستان انوشیروان دادگر (به سبک هخامنشی)، ساختمان قدیم شهرداری (عمارت بلدیة) در میدان توپخانه، سقف فلزی تکیه دولت، مدرسه‌ی عالی فلاحت، دانشسرای مقدماتی تهران، ساختمان اداره‌ی پست، ورزشگاه امجدیه، زندان قصر، کارخانه‌ی قند کرج، کارخانه قند ورامین، کلیسای ارتدکس و سفارت ایتالیا اشاره کرد.

مدرسه انوشیروان

ساختمان اداره پست

طرح دبیرستان انوشیروان دادگر با الهام از موتیف‌های تخت جمشید و با اقتباس از معماری نئوکلاسیک طراحی شده است. یکی از مهمترین کارهای مارکوف، که توانست موقعیت او را به عنوان یکی از معماران موفق این دوره تثبیت نماید، طراحی و ساخت ساختمان اداره‌ی پست بود.

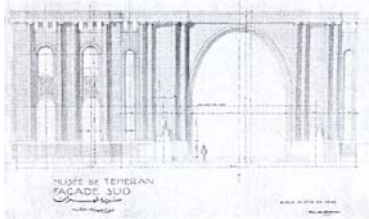
آندره گدار فرانسوی: او در سال ۱۳۰۶ هـ.ش به ایران آمد و در سال ۱۳۰۸ رئیس عتیقات ایران شد. او اولین رئیس دانشکده هنرهای زیبا در دوره رضاخان بود که معماری را به شیوه فرانسوی و البته به کمک مهندس فروغی در ایران آموزش داد. آندره گدار یکی از مهمترین و در عین حال بانفوذترین معماران خارجی بود که در ایران حضوری به مراتب فعال‌تر از بقیه‌ی معماران خارجی داشت. از آثار معماری وی می‌توان به **موزه ایران باستان**، طراحی قسمت‌هایی از **دانشگاه تهران**، **مقبره حافظ** در شیراز (۱۳۱۸ هـ.ش) و **مدرسه ایرانشهر** اشاره کرد. (یکی از مهمترین تحولات عهد پهلوی اول و دوم ساخت بناهای یادبود برای مقبره دانشمندان و سرداران ایرانی مانند آرامگاه نادرشاه در مشهد است)

ساختمان اصلی موزه ایران باستان در فضایی به وسعت ۱۱۰۰۰ متر مربع با معماران محلی به نام‌های حاج عباسعلی معمار و استاد مراد تبریزی در دو قسمت مجزا ساخته شده است. طرح موزه ایران باستان بسیار ساده و موجز است و در نگاه اول می‌توان مکعب مستطیلی را دید که تنها فضای جالب آن، نمای اصلی این مکعب مستطیل است که با اقتباس از طاق کسری ساخته شده است.

کج مثال ۵: ورودی موزه ایران باستان توسط چه کسی و با الگو از کدام بنا ساخته شد؟

- (۱) آندره گدار - الهام از کاخ تیسفون
(۲) آندره گدار - الهام از کاخ فیروزآباد
(۳) ماکسیم سیرو - الهام از کاخ مدائن
(۴) ماکسیم سیرو - الهام از طاق کسری

پاسخ: گزینه «۱» آندره گدار با الهام از قوس بنای طاق کسری، سردر ورودی موزه ایران باستان را طراحی کرد و به نوعی مفهوم پست‌مدرنیسم را در معماری خود زنده نمود (طاق کسری، ایوان مدائن، کاخ تیسفون هر سه یکی هستند).

نمای ساختمان موزه ایران باستان

مقبره حافظ

ساختمان موزه ایران باستان

محسن فروغی: دومین رئیس دانشکده هنرهای زیبا که آثار وی غالباً در سبک مدرن است، محسن فروغی بود. محسن فروغی، معروف به **ذکاءالملک** در سال ۱۳۱۹ خورشیدی با همکاری آندره گدار، دانشکده‌ی معماری و هنرهای زیبای دانشگاه تهران را تأسیس نمود. فروغی، معاون و رئیس کارگاه معماری آن دانشکده بود و پس از چندی از سوی شورای استادان، به ریاست دانشکده برگزیده شد. محسن فروغی معماری مدرنیست بود که به تاریخ و پیشینه‌ی فرهنگی ایران عشق می‌ورزید. از مهمترین کارهای معماری او می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: بانک ملی ایران در مقابل بازار تهران (این بانک پس از تخریب تکیه دولت، در همان زمین ساخته شده است) (۱۳۲۰ هـ.ش)، مجلس سنا در مجموعه بهارستان، آرامگاه باباطاهر در همدان، آرامگاه سعدی با همکاری علی‌اکبر صادق، دانشکده‌ی حقوق دانشگاه تهران با همکاری ماکسیم سیرو، وزارت دارایی، شعبه‌ی مرکزی بانک کشاورزی در تهران، ساختمان شعبه‌ی اصلی بانک مسکن در خیابان

بنای بانک ملی شعبه مقابل بازار

مجلس سنای ایران (شورای اسلامی)

فردوسی تهران و پروژه‌های زیادی برای بانک ملی از جمله بیمارستان بانک ملی در تهران، بانک ملی شعبه‌ی بازار تهران، شعبه‌ی مرکزی بانک ملی در اصفهان، شیراز و تبریز، ساختمان مجلس سنا با همکاری آندره بلوک (مجسمه‌ساز) و حیدرقلی‌خان غیائی، ساختمان‌های مسکونی قهرمان بختیار، منزل مسکونی خود معمار در خیابان بندر پهلوی.

کج مثال ۶: کدام یک از معماران زیر علاوه بر گرایش به مدرنیسم علاقه فراوانی به پیشینه و تاریخ معماری ایران داشت؟

- (۱) محسن فروغی
(۲) کریم طاهرزاده بهزاد
(۳) علی‌اکبر صادق
(۴) کیقباد ظفر بختیار

پاسخ: گزینه «۱» محسن فروغی علاوه بر اینکه معماری کاملاً مدرن بود و اندیشه‌های مدرنیسم باورانه‌ای داشت، اما نگاهی عمیق به معماری گذشته ایران نیز در آثار و اندیشه‌های او نمایان است.

ماکسیم سیرو (Maxime Sirous) فرانسوی: (مدرس دانشگاه تهران در عصر رضاشاه)

او معمار و سرمعمار چندین وزارتخانه مهم از جمله وزارت فرهنگ، صنایع و معادن، کشاورزی، امور داخله و دارایی بود. سیرو با پیشنهاد گدار برای تهیه‌ی نقشه‌های جامع، نقشه‌های اجرایی، طراحی‌های فنی و نیز نظارت بر امور ساختمانی دانشگاه تهران و موزه‌ی ایران باستان استخدام شد.

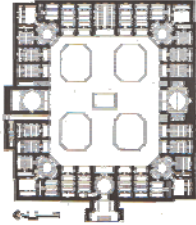

کتابخانه ملی سابق (نزدیک موزه ایران باستان)

آثار مهم معماری او عبارتند از: مجتمع دانشکده‌ی پزشکی و دانشکده‌های فنی، حقوق و ادبیات دانشگاه تهران، باشگاه دانشگاه تهران با همکاری رولان دوپرول و محسن فروغی، کتابخانه‌ی قدیم ملی ایران، بخش‌های الحاقی به موزه‌ی ایران باستان، ساختمان وزارت برنامه و بودجه در میدان بهارستان، ساختمان و زمین ورزش نمره‌ی یک (امجدیه) در تهران، چند بنای یادبود و بیمارستان و مدرسه و کارخانه و هتل، ویلا برای چندین وزیر و مقام بالای دولتی و همچنین در طراحی و ساخت مدارس و بناهای آموزشی در شهرستان‌ها نقش فعالی داشت.

بخش سوم: مرکزگرایی

از بنیادی‌ترین مسائل در ترکیب شکل‌ها و فضاها در معماری ما، وجود یک مرکز مشخص در بناست؛ این عنصر اجزای مختلف مجموعه را به وحدت می‌رساند؛ گویی همه اجزای طرح معنای وجودی خود را از این مرکز می‌گیرند و به وسیله آن سامان می‌یابند. اگر این هسته اصلی از مجموعه حذف شود، انتظام به پراکندگی تبدیل می‌شود، وحدت مجموعه از بین می‌رود و همه اجزای آن سرگردان و بی‌معنا می‌شوند.

مدرسه نیاور در اصفهان

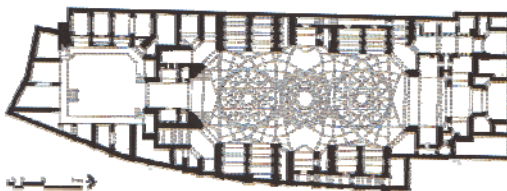
وجود مرکزی مشخص در اولین نمود خود با حضور حیاط در بنا تحقق می‌یابد. چنانکه گفتیم حیاط فضای بازی است که در میان بنا قرار می‌گیرد و نقش قلب روح دهنده و حیاتبخش بنا را بر عهده دارد. عناصر فضایی مانند ایوان‌ها، حجره‌ها، تالارها و ... پیرامون این مرکز جای می‌گیرند و در اتصال با آن است که شخصیت و مکان خود را در مجموعه به دست می‌آورند. بدین گونه حیاط، همه فضاها را به یکدیگر می‌پیوندد و باعث تشکیل بنا می‌گردد.

توجه به مرکز در معماری اسلامی به وجود حیاط در بنا خاتمه نمی‌پذیرد؛ بلکه از کلی‌ترین صورت‌های انتظام فضایی تا ترکیب‌های مختلف حجم‌ها و سطوح‌ها همه جا به صورت ضابطه‌ای مشخص حضور دارد. این مرکزگرایی را به عنوان اصل مهمی در طراحی می‌توان در جایگیری یک گوشه در مرکز یک باغ مشاهده کرد؛ گوشه‌ای که راه‌های عمودی، مکان‌های مکث، ورودی‌ها، حوض‌ها، جوی‌های آب، درخت‌ها و باغچه‌ها و ... را به یک نقطه متوجه می‌کند و به مجموعه باغ وحدت و انسجام می‌بخشد. همچنین حضور مشخص ایوان در وسط نمایی از بنا را که قوس‌ها، خط‌ها، سطوح‌ها و فضاها پر و خالی را با هم متحد می‌کند می‌توان نمونه‌ای از مرکزگرایی تلقی کرد. همین‌طور است وجود حوضی در میان یک حیاط که احساسی از شکل و پیوستگی اجزای مختلف درون حیاط را در بیننده پدید می‌آورد. اما این انسجام و وحدت در ترکیب‌ها نه فقط در سایه وجود و حضور مرکز بلکه با تمایز و تشخیص آن در میان سایر عناصر امکان‌پذیر است. هر چه امتیاز مرکز از دیگر اجزای مجموعه بیشتر گردد و مرکز خود را بهتر نمایش دهد انتظام و وحدت مجموعه نمود بیشتری می‌یابد. وجود فضای باز، وسیع و نورانی حیاط در میان حجم‌های بسته، کوچک و نیمه‌روشن ساختمان، مرکز متمایز و مستقلی را پدید می‌آورد که می‌تواند اجزای بنا را به خود بخواند و مبنای تشکیل آن‌ها را فراهم نماید. در تیمچه‌ای در درون بازار نیز فضای مرکزی، قسمت اصلی بناست. این فضا با وسعت زیادتر، ارتفاع بیشتر، آرایش کاملاً متفاوت و رنگ‌آمیزی و نورپردازی خاص از حجره‌ها، اتاق‌ها و ایوان‌ها، یعنی اجزای دیگر بنا، به طور بارزی جدا و متمایز گشته است. حضور این فضاهای مرکزی مشخص، نوعی صراحت و وضوح در انتظام فضایی ایجاد می‌کند و باعث جهت‌یابی انسان در فضا می‌گردد. انسان با سنجش موقعیت خود نسبت به مرکز در هر لحظه مکان خود را در مجموعه تشخیص می‌دهد و فضا را به راحتی ادراک می‌کند.

فضای داخلی

نکته ۴: در این ترکیب‌ها ارتباطی دو جانبه بین فضای مرکزی و عناصر جانبی آن دیده می‌شود. از یک سو فضای مرکزی به فضاهای کناری خود هویت و معنا می‌بخشد و از سوی دیگر فضاهای جانبی، فضای مرکزی را مانند نگینی در میان می‌گیرند و آن را از محیط بیرونی جدا می‌کنند و با تأکید به آن بر ارزشش تأکید می‌کنند.

برش افقی

برش عمودی طولی

تیم‌کهنه در بازار قم

بر این اساس فضای مرکزی در این معماری تنها محل ارتباط فضاهای جانبی و محصول دور هم نشستن آن‌ها نیست بلکه هسته اصلی و قلب بناست و وجود اجزای دیگر به موجودیت آن وابسته است. به همین دلیل ارزش و اعتبار یافته است. این فضاها که همواره از نظر کمیت و کیفیت صورتی متمایز و برتر از فضاهای دیگر دارند، تمامی تلاش معمار را متوجه خود می‌کند. در واقع باید گفت که فضای مرکزی، اولین فضایی است که در ذهن معمار سنتی شکل می‌گیرد و آخرین مطلوب او را تصویر می‌کند. تأکید بر مرکز در معماری اسلامی، چنانکه گفتیم، تنها به وجود فضاهای مرکزی مهم در بنا خلاصه نمی‌شود بلکه اغلب ترکیبات فضاها نیز از همین قاعده پیروی می‌کنند. حتی در تک فضاها نیز توجه به مرکز احساس می‌شود. به این ترتیب معمولاً در یک بنا با مراکز متعدد در مراتب مختلف، از کل تا جزء، مواجه می‌شویم. این مراکز، با طرح‌های خاص خود و نوع ویژه استقرارشان در فضا در میان فضاهای پیرامون، اغلب فضاهایی را در بنا پدید می‌آورند که ذاتاً فضای مکث و سکون هستند و انسان را به تأمل و درنگ می‌خوانند؛ هر چند ممکن است از درون این فضاها جابه‌جایی‌های زیادی هم صورت پذیرد. رعایت اصل مرکزگرایی در جزئیات و کلیت طرح بعضی مواقع سبب پدید آمدن مراکز پیچیده‌ای می‌شود که نشان از تأکید معمار بر این اصل دارد. به طور مثال، حیاط که مرکز بنا را تشکیل می‌دهد خود طرحی مرکزگرا دارد و حوض میانی مرکز آن را مشخص می‌نماید. در میان حوض نیز فواره‌ای هست که نور و آب را به هم می‌آمیزد و مرکزی لطیف، غیرمادی و غیرمتجسم برای بنا پدید می‌آورد.

در معماری ما، حضور مرکز در بنا به فضای مرکزی شناخته می‌شود و این فضای مرکزی نیز هیچ‌گاه عنصری که مرکز عینی را نشان دهد در میان نمی‌گیرد. حیاط‌ها که خود نمونه بارز این فضاهای مرکزی هستند به ندرت ممکن است عنصری ساخته شده در مرکز خود داشته باشند و اغلب تنها حوض آبی را در

میان می‌گیرند. حوض آبی که کاملاً بر زمین گسترده شده و مرکزی متفاوت را برای فضا پدید آورده است. در فضاهای بسته مرکزی که در انتظام‌های فضایی عضو اصلی محسوب می‌شوند و در میدان‌ها که فضاهای باز وسیعی هستند نیز هیچ‌گاه عنصری متحکم در میانه قرار نمی‌گیرد. این شاید تمایز این معماری با معماری مغرب زمین (به خصوص معماری بعد از رنسانس) باشد. در آنجا عناصر ساخته شده مانند مجسمه‌ها، پلکان‌ها، حوض‌های ترکیب شده با مجسمه‌ها و ... در میان فضا واقع می‌شوند و مرکز محسوسی را برای فضا پدید می‌آورند. معماران غربی، به خصوص از پلکان، که با صورت پرتحرک خود فضا را کاملاً تحت تأثیر می‌گیرد و نگاه‌ها را جذب می‌کند، بسیار در مرکز فضاها استفاده کرده‌اند؛ حال آنکه در معماری ما پلکان همیشه جزئی بی‌اهمیت تلقی شده و در داخل جرزها و پنهان از نظرها ساخته می‌شود، به طوری که مخاطب همواره باید برای یافتن پلکانی که به طبقه بالا یا پایین می‌رود در بنا به جستجو بپردازد.

به طور کلی در معماری ما فضاهای اصلی که بهترین چشم‌اندازها را دارند فضاهای مکث و سکون‌اند. این فضاها غالباً در مرکز یا روی محورها یا در محل تقاطع آن‌ها می‌نشینند و فضاهای حرکتی (معابر، راهروها و پلکان‌ها) در اطراف آن‌ها جای می‌گیرند؛ حال آنکه در معماری مغرب زمین، انتظام فضاها به گونه‌ای است که فضاهای حرکتی در مرکز ساختمان قرار می‌گیرند و نقش قلب مجموعه را ایفا می‌کنند؛ فضاهای حرکتی‌ای که گاهی مجسمه یا پلکانی تزئینی در مرکز خود دارند. جالب این که در قرن سیزدهم و چهاردهم هجری قمری که معماری ما به سمت الگوهای غربی حرکت کرد، فضاهای حرکتی و پلکان‌های پنهان ظاهر شدند و در مرکز ساختمان‌ها یا نماهای آن‌ها قرار گرفتند.

کج مثال ۲۵: در مورد مرکز در معماری اسلامی ایران کدام توصیف صحیح است؟

- ۱) عنصری تجسم‌یافته است.
 ۲) محصول دور هم نشستن اجزاء اطرافش می‌باشد.
 ۳) محصول اندیشه وحدت‌گرایی مسلمانان است.
 ۴) فقط در کلیت بنا این مرکزگرایی دیده می‌شود.

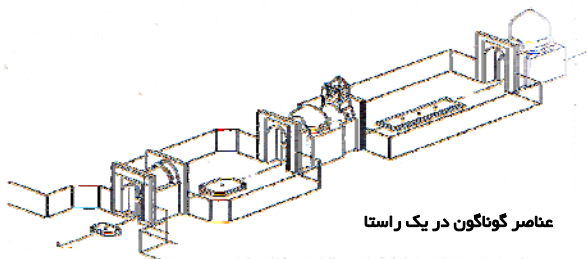
پاسخ: گزینه «۳» اندیشه مسلمانان اندیشه‌ای است که هستی را برآمده از حقیقتی واحد می‌شمارد. جهان و هر چه در آن است توسط خدا به وجود آمده و به او بازمی‌گردد.

در سایر هنرهای اسلامی نیز حضور یک مرکز مشخص و قوی را می‌توان یافت که اجزای دیگر تحت تأثیر آن است. همه جا، چه در یک نقش دیواری یا در طرح فرش، چه روی جلد یک کتاب یا در تزئین یک بشقاب سفالین، گرایش و علاقه هنرمند مسلمان به نمایش مرکز محسوس و مشهود است. این همه را شاید بتوان محصول اندیشه وحدت‌گرایی مسلمانان پنداشت؛ اندیشه‌ای که هستی را برآمده از حقیقتی واحد می‌شمارد. جهان و هر چه در آن است در نظر مسلمانان از خداوند یکتا پدید آمده است و به او بازمی‌گردد و در اتصال با اوست که موجودیت و هویت می‌یابد. مسلمانان، این نگاه هستی‌شناسانه را که از قرآن کریم می‌گیرند و مایه اصلی تفکر آن‌ها را تشکیل می‌دهد، آگاهانه یا ناآگاهانه، به همه چیز تعمیم می‌دهند؛ در همه چیز وحدتی را می‌بینند و مرکزی را می‌جویند. رسیدن کثرت موجودات عالم به مبدأ و مرکز واحد همواره از تفکرات اصلی مسلمانان بوده است. انسان در نظر فرد مسلمان دارای مرکزی است که قلب است و مرکز عالم زمین دانسته شده که در این تفسیر کعبه هم قلب و مرکز زمین است.

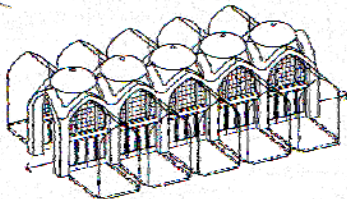
* تذکره ۱: در ریاضیات نیز «وحدت» اصل اساسی کار است. در علم حساب عدد واحد اصل و مرکز اعداد است و در هندسه نقطه یا دایره مبدأ و مرجع شکل‌ها شمرده می‌شود.

تأکید بر محور و جهت: از دیگر اصولی که به صورت اصلی همیشگی در طرح بنا همواره مدنظر معمار سنتی بوده است، تأکید بر محورهاست. محور خطی است که از به هم پیوستن دو نقطه مهم در بنا پدید می‌آید؛ مانند زمانی که دو ایوان در دو جبهه حیاط روبه‌روی هم قرار می‌گیرند. هنگامی که چند نقطه اصلی طرح بر یک راستا واقع می‌شوند نیز محوری را ایجاد می‌کنند؛ مانند جایگیری گنبدخانه، ورودی، حیاط و ایوان‌ها در یک امتداد یا جایگیری چند قوس و طاق‌نما و پنجره در یک راستا در نمای یک ساختمان؛ همچنین تکرار عنصری واحد در امتداد خطی فرضی، مانند تکرار چارطاقی‌ها در بازار یا در یک رواق ساده.

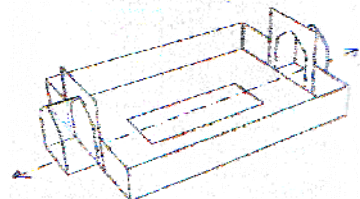
اگر مرکزها نقاطی باشند که به بنا یکدستی می‌بخشند، محورها نیز همین وظیفه را در طرح بر عهده می‌گیرند؛ هر چند که خط و نقطه از نظر هندسی مقابل یکدیگر قرار دارند؛ محوری که از به هم پیوستن نقاط مهم بنا پدید می‌آید، خود به خود عناصر دیگر طرح را تحت سلطه می‌گیرد. در چنین حالتی همه اجزا نسبت به یک عامل مشخص سنجیده می‌شوند و با یکدیگر پیوند می‌خورند و از سوی دیگر، ارتباط خاص اجزا و عناصر طرح با محور، از طریق باعث تقویت محور می‌شود.

عناصر گوناگون در یک راستا

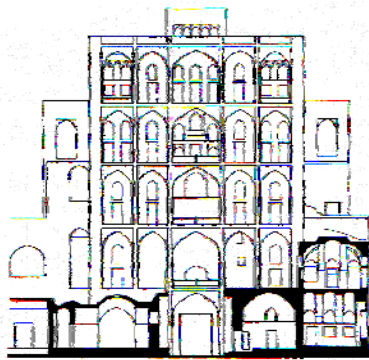

چهارطاقی‌های بازار

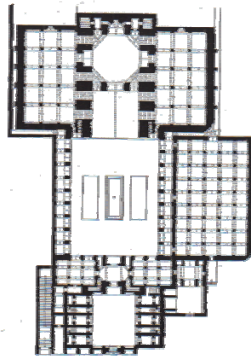

دو ایوان در یک راستا

انواع ارتباط عناصر مختلف طرح با یک محور متفاوت است. گاهی این عناصر بر روی محور می‌نشینند و زمانی در یک طرف یا دو طرف آن واقع می‌شوند؛ و گاهی در انتها یا امتدادش جای می‌گیرند، بدین معنی که اگر چه محورها بین دو یا چند نقطه مشخص تشکیل می‌شوند اما می‌توانند از دو سو امتداد یابند و محدود به آن نقاط نباشند. این خاصیتی است که در قرارگیری چند بنای مستقل در کنار هم یا شیوه گسترش یک مجموعه نقش اساسی دارد.

نمای عالی قاپوی اصفهان (رو به غرب) شکل ۲۵

مسجد ملاسعید در یزد

محورها همچنین میل به تقارن را در طرح پدید می‌آورند که همین مسأله به محورها اهمیت بیشتری می‌دهد. البته این بدان معنا نیست که همه محورها لزوماً محور تقارن‌اند و یا محورها تنها در مجموعه‌های متقارن معنی دارند.

محورها در طرح، اغلب وجود عینی ندارند بلکه تنها حضورشان در فضا احساس می‌شود. آن‌ها معمولاً خطوطی فرضی‌اند که ذهن انسان بین نقاط مهم بنا ترسیم می‌کند. البته گاهی به محورهای ساخته شده و متجسم نیز در این معماری برمی‌خوریم؛ مانند گذرگاه در باغ که از ترکیب سطح مفروش پیاده‌رو و جوی آب میانی و درختان دو طرف پدید می‌آید و محوری قوی را در طرح باغ تجسم می‌بخشد، یا در بازار که تکرار چارطاقی‌های مشابه محور عبوری کاملی را تشکیل می‌دهد.

محورها در حقیقت دو ویژگی دارند:

۱- خطی‌اند و یک بعد دارند. این خاصیت آن‌ها در مقابل نقطه بودن و بی‌بعدی مرکز قرار می‌گیرد. به این دلیل، اگر مراکز نقاط سکون و مکث را در طرح پدید آورند، محورها باعث حرکت می‌شوند.

۲- جهت‌دار هستند. محورها همواره با امتداد خود جهتی را ارائه می‌دهند و همه چیز را به آن سو می‌خوانند. مسیر حرکت و نگاه انسان در فضا به راحتی تحت تأثیر این دو ویژگی قرار می‌گیرد.

کلمه مثال ۲۶: در معماری سنتی محور چگونه شکل می‌گیرد؟

۱) مسیر اصلی ورودی شکل‌دهنده آن است.

۲) همواره جهت قبله است.

پاسخ: گزینه «۲» محور در معماری سنتی خطی است که از به هم پیوستن دو نقطه مهم در بنا پدید می‌آید مانند دو ایوان.

کلمه مثال ۲۷: میل به تقارن در طرح ناشی از کدام عنصر فضایی است؟

۱) محورها

۲) حیاط مرکزی

۳) گنبدخانه

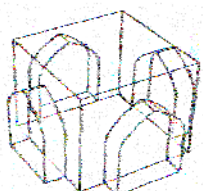
۴) ورودی

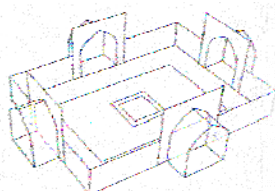
پاسخ: گزینه «۱» البته این بدان معنا نیست که همه محورها لزوماً محور تقارن‌اند و یا محورها تنها در مجموعه‌های متقارن معنی می‌یابند.

محورهای متقاطع و جهات چهارگانه: در طراحی بناهای سنتی محورها نقش مهم و اساسی دارند. طرح بنا ممکن است بر مبنای یک، دو یا چهار محور صورت پذیرد. اغلب، هنگامی که تعداد محورها از یک تجاوز می‌کند، آن‌ها به صورت محوره‌های متقاطع درمی‌آیند. دو محور متقاطع عمود بر هم یکی از پرکاربردترین اصول حاکم بر طرح در آثار معماری اسلامی ایران است. این اصل به صورت هندسه‌ای کلی و قاطع در مراتب مختلف طرح، از کل بنا و انتظام و شکل‌گیری کلیت آن گرفته تا طرح تک فضا، همه جا مؤثر واقع می‌شود و به این ترتیب خصوصیات مشابه در کل و جزء طرح پدید می‌آورد. از سوی دیگر، غلبه آن به عنوان اصلی واحد در طراحی، به انواع بناها، از خانه و مدرسه و مسجد تا کاروانسرا و مقبره و جز آن و حتی میدان بزرگ شهر، ظاهری تقریباً یکسان می‌بخشد.

نکته ۵: در طراحی براساس دو محور متقاطع عمود بر هم، هر ترکیبی که بر مبنای آن صورت می‌پذیرد، باید علی‌رغم حضور محوره‌های مشخص، حاوی نوعی توجه به مرکز نیز باشد. در حقیقت این اصل دو مفهوم متقابل مرکز و محور را به یکدیگر پیوند زده است.

فضای چلیپا

طرح چهار ایوانی

با توجه به نکته‌ی گفته‌شده معمار با پیروی از آن، هم از خواص محورها در طرح خویش بهره می‌برد و هم احساسی از وجود مرکز را در محل تقاطع دو محور ایجاد می‌کند که می‌تواند زمینه را برای تأکید دیگری بر مرکز آماده سازد. ترکیب محور و مرکز در طرح باعث اثربخشی بیشتر آن‌ها می‌شود و به فضاها و ترکیبات فضایی و انتظام کلی طرح انسجام و وحدت بیشتری می‌بخشد.

کلمه مثال ۲۸: براساس کدام نظم شکل‌گیری در معماری ایرانی اسلامی مرکزگرایی و جهت‌گیری با هم بکار رفته‌اند؟

۱) محوره‌های متقاطع

۲) شکل‌گیری فضاها در اطراف یک مرکز

۳) از مرکزگرایی به تکثر

۴) مرکز و گوشه‌های مرکز

پاسخ: گزینه «۱» نکته بسیار مهم در طراحی براساس دو محور متقاطع عمود به هم آن است که هر ترکیبی که بر مبنای آن صورت پذیرد علی‌رغم حضور محوره‌های مشخص خود حاوی نوعی توجه به مرکز نیز خواهد بود.

مدرس‌ان شریف

فصل نهم

«حکومت‌های صدر اسلام»

مفهوم مکان و بنا در تفکر اسلامی

انسان موجودی است که نفس و جانش قبل از خلقت جسمش در دنیا وجود داشته است. انسان مسافری است که از نزد خدا آمده و دوباره به نزد خدا برمی‌گردد. تاریخ، زمان و طبیعت جزئی از راه طولانی است که در این دنیا انسان ناچار به گذر از آن می‌باشد و بقیه مسیر در خارج از دنیا اتفاق می‌افتد. انسان قبل از حیات دنیوی، عالم و بینا بر تمام کمالات و زیبایی‌ها بوده است و وقتی پای به این دنیا می‌گذارد، حجاب‌ها و پرده‌هایی، آگاهی‌های او را محدود می‌کند. به هر حال انسان در این دنیا دارای سه مرحله زندگی است:

مرحله اول (سر پناه‌سازی): انسان در پایین‌ترین حد در معرض آزار، هجوم و تعرضات طبیعت است و در این مرحله برای امان یافتن از این تعرضات دست به ساختن سر پناه می‌زند تا از آسیب‌ها در امان بماند. لذا ابتدایی‌ترین و ساده‌ترین مواد را از طبیعت و به شکلی ابتدایی، کاملاً (تقریباً به شکل یک حفره) مورد استفاده قرار می‌دهد.

مرحله دوم (ساختمان‌سازی): از طبیعت فرار نمی‌کند بلکه طبیعت را رام می‌کند و از آن بهره‌گیری می‌کند، در این شرایط نیازهایش هم کمی بیشتر شده است. نیازهای فراوان‌تری که پیدا شده باعث تقسیم شدن معماری و پیچیدگی آن می‌شود، مانند ساختن انبار، پذیرایی، اطاق بچه و در مرحله بعدی، تنظیم نور توسط پنجره‌ها، سایبان، ایوان‌ها و . . . در این مرحله بعضی از مصالح را از مکان‌های مختلف گردآوری می‌نماید و آنها را با همدیگر ترکیب می‌کند و مصالح جدید می‌سازد، مسئله رفاه برای انسان مطرح است. بدین ترتیب صورت‌های ساختمان‌سازی در تمدن‌ها و مناطق مختلف جهان متفاوت می‌شود و خصوصیات خاص محله‌ای به خود می‌گیرد. در واقع مرحله اول و دوم به نیازهای جسمانی انسان توجه داشته است.

مرحله سوم: معماری از این مرحله به بعد آغاز می‌شود. در این مرحله به خصوصیات شخصیتی، روحی و درونی انسان، برای ساختن بنای متعلق به او توجه می‌شود. معماری پدیده‌ای نوستالژیک است (نوستالژی یعنی آرزومندی). انسان متعالی و روحانی است و آرزو دارد در روی زمین، آسمانی زندگی کند. معماری حافظ انسانی می‌باشد که جایگاهش آسمان بوده است و اگرچه در دنیای مادی دارای وضع مادی خوبی نبوده ولی آرامگاهش طوری طراحی می‌شود که در خور شأن و مرتبه الهی او باشد.

آلوده شدن به چیزی: بیگانه شدن انسان را با اصل خود عرفاً تفسیرهای گوناگون کرده‌اند. شیخ محمود شبستری می‌گوید: انسان باید از خودش بیگانه شود تا بتواند با حق تعالی آشنا شود. معمار مسلمان پدیده نوستالژی را دارد، زیرا می‌داند انسان از کجا آمده است و متعلق به کدام اصل است، لذا صورت معماری طوری طراحی می‌شود که ربطی به این دنیای زمینی ندارد و همه چیز در جهت یادآوری مسکن مألوف می‌باشد. علائم، صور و فرم‌های معماری اسلامی همه اشاره به عالم بالا و ربانی دارند و مشابهتی با حالت طبیعی و عالم مادی ندارند.

کج مثال ۱: نوستالژی انسان متعالی در معماری چیست؟

- (۱) متعالی شدن (۲) ازلی شدن (۳) برتری طلبی (۴) طبیعت‌طلبی

پاسخ: گزینه «۱» همواره برای ذات انسانی که بخشی از ذات پروردگار است جایگاه متعالی در نظر گرفته می‌شود. معماری در روی زمین باید بتواند این شکوه و عظمت را برای انسان فراهم کند.

کج مثال ۲: کدام یک از موارد زیر در صور و فرم‌های معماری، اشاره به عالم بالا و ربانی دارند؟

- (۱) معماری اسلامی (۲) معماری صدر مسیحیت (۳) معماری ایرانی (۴) معماری یونان

پاسخ: گزینه «۱» علائم، صور، فرم‌های معماری اسلامی همه اشاره به عالم بالا و ربانی دارند و مشابهتی با عالم طبیعی و عالم مادی ندارند.

نکته ۱: معمار اسلامی در تلاش است که در تمام فرم و علائم و صور موجود در معماری، خود را به سمت ربانیت گسترش دهد.

جلوی تمام مساجد قدیمی حوض قرار داشته است. بعد رواق، هشتی تاریک و بعداً راه‌های موربی که ما را به گنبد خانه راهنمایی می‌کند همه جزئی از معماری اسلامی بوده است. تمام این عناصر از نظر فرهنگی با مناسک حج همخوانی دارند و به طور سمبلیک تمام مراسم حج را تداعی می‌کنند پیشخوان جلوی مسجد یادآور صحرای عرفات، حوض، نمودی از غسل کردن برای شروع مناسک حج، دو راه مورب به طرف فضای اصلی یادآوری سعی بین صفا و مروه است. نیمه تاریک بودن هشتی، برزخ و میانگین نور و ظلمت را می‌رساند ولی راه رسیدن به حقیقت از این برزخ نمادین نیست بلکه از طریق دو راه مورب که به نوعی می‌تواند به سیر و سلوک هم تفسیر شود می‌توان به حقیقت رسید. در درون مسجد، گنبد، مانند فضای لایتناهی آسمان بر روی ما احاطه دارد. اولین چیزی که خداوند خلق کرد، به اسماء مختلف نامیده می‌شود، عقل اول، نور اول و روح اول می‌باشد. عقل اول به معنای جبرئیل اولین مخلوق است و درون گنبد، نقطه مرکزی که به خلقت اول برمی‌گردد، دلالت بر احاطه علم و عقل خدا بر وجود ما دارد. نقوش دور گنبد که از مرکز شروع شده و کثرت می‌یابند دلالت به ناخودآگاه توجه‌مان به نقطه مرکزی، جاذبه تمام خطوط به طرف مرکز و وحدت اشکال دارد.

کلمه مثال ۳: عقل اول اشاره به چه چیزی در تعالیم اسلامی دارد؟

- ۱) زندگی دنیوی (۲) جبرئیل (۳) پیامبران (۴) مخلوق

پاسخ: گزینه «۲» هر جزء از عناصر مسجد اشاره و یا نمادی از جهان معنوی است. جبرئیل اولین مخلوق است. در گنبد، نقطه مرکز که به خلقت اول بر می‌گردد، دلالت بر احاطه عقل خدا بر وجود ما دارد.

توضیح درباره مقبره حافظ: عدد ۸ دارای معنی و تفسیر است. عرش پروردگار ۸ زاویه و ۸ طرف دارد که خداوند در قیامت ۸ فرشته عرش را احتمالاً حاضر می‌کند. حافظ با ۸ ستون سمبلیک به معنای ۸ فرشته در زیر عرش رحمت پروردگار خفته است. هایدگر می‌گوید: معابد یونانی مقدس هستند زیرا خدایان در این معابد حضور دارند. گرداگرد این معابد عالمی از موجودات و مناسبت‌ها به وجود آمده است، همه بر روی این معابد تمرکز دارند و همه موجودات به هر حال حس کرده‌اند که خداوند در اینجا حضور دارد. وقتی ما می‌گوییم هنر اسلامی یعنی هنری که به نوعی خداوند در آن حضور می‌یابد، و مختص زمانی می‌باشد که با ظهور دین اسلام همزمانی داشته است. بعضی می‌گویند خطاطی اولین هنری است که از بطن اسلام بیرون آمده، برخی دیگر معماری و بعضی دیگر موسیقی را اولین هنر اسلامی می‌دانسته‌اند. در مورد موسیقی گفته‌اند: لذت موسیقی وقتی واقعی است که خاطره بانگ و ندای خداوند «ألسنت بریکم...» را در ذهن زنده کند.

آرامگاه حافظ، اثر آندره گدار

عده‌ای می‌گویند خط است. ثبت قرآن اولین صورت عملی اسلام بود که حضرت علی (ع) زیبایی و قواعد آن را در قالب خط (خط کوفی) درآورد. عده‌ای دیگر می‌گویند اولین اثر پیامبر، ساخت مسجد بود. پس معماری اولین اثر هنر اسلامی است و در میان تمام این نظرات چیزی که قرین به یقین است تقدم موسیقی می‌باشد که یادآور صوت و وحی‌های خداوندی است. هنر، زمانی قدسی است که هنرمند آن دارای فضائل و ویژگی‌های خاصی باشد، هرکسی نمی‌تواند دارای این کمالات و فضائل باشد. هنری مقدس است که برای خدا بوده باشد.

کلمه مثال ۴: در تفسیر عدد ۸ در مقبره حافظ اشاره به چه چیزی دارد؟

- ۱) عرش (۲) زمین (۳) آب (۴) فرشته

پاسخ: گزینه «۴» هر ستون به معنی یک فرشته می‌باشد و عدد ۸ نماد مقربین خداوند است. در اینجا مقدار و کمیت عدد ۸ سمبل مفهومی در عرفان و مذهب اسلام دارد.

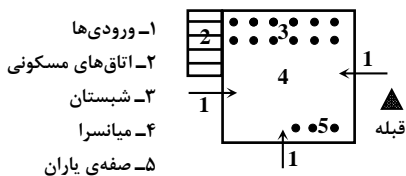
امویان

پس از مرگ حضرت پیامبر در سال ۶۳۲ (هجری) بر سر خلافت و جانشینی پیامبر اختلاف نظر پیش آمد و به ترتیب ابوبکر، عمر، عثمان و حضرت علی خلافت مسلمین را بر عهده گرفتند. هواداران حضرت علی پس از او از اطاعت معاویه سر باز زدند و حضرت امام حسن (ع) را به عنوان خلیفه خود برگزیدند. امام حسن (ع) با معاویه عهدنامه‌ای امضاء کرد و قدرت در دست معاویه ماند و امام حسن (ع) از کوفه به مدینه هجرت نمود و معاویه دمشق را برای اقامت برگزید و در آنجا سلسله پادشاهی امویان را پایه‌گذاری کرد. در اوایل این دوران، هند، ایران، مصر و شمال آفریقا زیر نفوذ حکومت مرکزی دمشق بوده‌اند. در این زمان نقطه مقابل اسلام، امپراتوری بیزانس در ترکیه امروزی بود و همزمان در اروپا، کارولنژی‌ها و اتونی‌ها حکمرانی می‌کردند، که البته حکومت‌های ضعیفی بودند.

معماری: بنای خانه پیامبر و مسجدی که پیامبر اسلام (ص) در مدینه ساخت به عنوان قدیمی‌ترین مسجد و مکان عبادت مسلمین شناخته می‌شود. مسجد مدینه در طی قرون بعدی بسیار دستخوش تحول و بازسازی شده است.

کلمه مثال ۵: قدیمی‌ترین مسجد جهان کدام است؟

- ۱) فهرج (۲) دهلی (۳) زواره (۴) مدینه

پاسخ: گزینه «۴» معماری مسجدهای نخستین، برگرفته از تهرانگ (پلان) مسجد مدینه بود.

همان گونه که در تاریخ آمده، جایگاه مسجد توسط شتر پیامبر برگزیده شد. سپس پیامبر گرامی دستور دادند سنگ لاشه‌ها را از نزدیک‌ترین کوه بکنند و آن‌ها را برای ساختن دیوار، به صورت خشک چین قرار دهند. سپس از دیوار چینی پیرامون، روی بخشی از زمین را پوشانند. برای ساخت این آسمانه موقت، از پوست چهارپایان استفاده شد و برای ستون‌ها از پره (تنه نخل‌های خشکیده) بهره‌گیری شد. و سرشاخه‌هایی را به جای قُرسَب (تیر) به کار بردند.

سپس روی تیرها را با نی پوشاندند و روی آن‌ها را پوست چهارپایان کشیدند. اندازه این شبستان $7/5 \times 6/5$ متر بود. در کنار این فضا، زمینی با پرچین کوتاه بود که بعدها برای یاران فداکار اسلام یک سکوی سرپوشیده (صفحه) ساختند. ویژگی‌هایی از طرح این مسجد که با مساجد شیوهی خراسانی اشتراک دارند عبارتند از: سادگی بسیار - پرهیز از بیهودگی - مردم‌واری - بهره‌گیری از ساختمایه بوم آورد.

قدیمی‌ترین مسجدی که تاکنون باقی مانده است قبة الصخره در بیت المقدس (اورشلیم) می‌باشد. این مکان در ابتدا معبد سلیمان بوده است. بعدها مسجد عمر نیز در همین جا بنا شده است. یهودی‌ها اعتقاد دارند در این محل حضرت ابراهیم فرزندش اسماعیل را برای قربانی کردن آورده بوده است و اعراب معتقدند که پیامبر از این محل به معراج رفته است. در زیر این مسجد غاری بود به مساحت ۱۵ پای مربع با سوراخی به قطر یک متر در بالای آن که از نظر یهودیان محل ریختن نذورات بوده است. خلیفه عبدالملک در ساختن این بنا عظمت کلیسای سپولچر را در نظر داشته است. گنبد این بنا دو لایه بوده و لایه بیرونی مطلا است که در بین سال‌های ۹۶۱ - ۶۹۷ به دستور عبدالملک خلیفه اموی ساخته شد. باید خاطر نشان کرد که این مسجد، پس از مسجد قبا، قدیمی‌ترین مسجد جهان است. ولی چون در گزینه‌ها نام مسجد قبا نیامده، مسجد مدینه پاسخ درست است. مسجد فخرج، کهن‌ترین مسجد ساخته شده در ایران است که هنوز ویژگی‌های نیارشی شیوهی پارتی در آن به چشم می‌خورد و در واقع کهن‌ترین مسجدی است که از آغاز به عنوان مسجد ساخته شده.

کج مثال ۶: قدیمی‌ترین بنای اسلامی که تاکنون به شکل اولیه پا برجاست؟

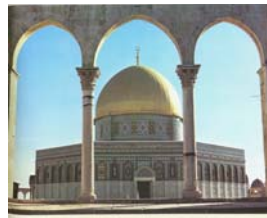
(۴) مسجد دمشق

(۳) مسجد فخرج

(۲) قبة الصخره

(۱) مسجد قرطبه

پاسخ: گزینه «۲» در بیت المقدس می‌باشد و از بناهایی است که به صورت اصل و بدون هیچ‌گونه تغییر هنوز پابرجاست، گویند پیامبر از آن جا به عرش رفته‌اند.

نکته ۲: قبة الصخره در بیت المقدس از مساجد مهم و قدیمی اسلامی می‌باشد. علاوه بر مسلمانان از نظر یهودیان نیز حائز اهمیت است. این مسجد به دستور عبدالملک خلیفه اموی ساخته شده است.

قبة الصخره - بیت المقدس - اورشلیم - پایان بنا ۶۹۲ م. داخل بنای قبة الصخره - مخره مقدس موريا در میان شبستان

از لحاظ ادبی و هنری بزرگ‌ترین آثار امویان در زمان حکومت ولید به وجود آمد زیرا در این زمان مرزهای امپراطوری اسلام از رود سند در شرق تا دریای جبل الطارق در غرب گسترش پیدا کرده بود. مسجد جامع دمشق به دستور ولید ساخته شد. این در اصل معبد مقدس رومیان به نام ژوپیتر بوده که بعدها به کلیسای حضرت جان (یحیی) نام‌گذاری شد. سبک این بنا به سبک باسیلیکایی نزدیک است. یعنی در وسط صحن اصلی (شبستان) و در سه طرف رواق ستون دارد. در وسط حیاط یک وضوخانه و یک بیت‌المال وجود داشته است، سقف بنا چوبی است و منبر عظیم این مسجد، دارای در ورودی می‌باشد. ضمناً مکان سخنرانی سر پوشیده و محفوظ است. مناره‌های این برج‌ها، چهارگوش بوده‌اند که در چهار گوشه بنا ساخته شدند و اولین بار برای گفتن اذان استفاده شده‌اند. تزئینات آن‌ها بیشتر به شکل مشبک و از جنس سنگ می‌باشد. یکی از تغییرات معماری رومی در این بنا شبستان است که منحنی‌هایش به نیم دایره نزدیک و بعدها به زاویه محراب مبدل شده است. چهار آتش‌سوزی مهیب در این مسجد روی داده که تقریباً تمام تزئینات ساختمان مسجد را از بین برد. مقبره جان یحیی در وسط صحن مسجد سالم باقی مانده است. قصر آلپو، قصر الحیر، مساجد هماه در سوریه و قرطبه در اسپانیا، مسجد زیتون در تونس و عقبه در قبروان همه از سبک معماری مسجد دمشق الهام گرفته‌اند. امویان با تجمل و قدرت زیاد در کاخ‌ها حکومت می‌کردند که تزئینات آن‌ها بیشتر با موزاییک بوده است؛ تأثیرات معماری کاخ‌های ساسانی کاملاً مشاهده می‌شود. در کل هنر امویان دمشق (سوریه)، تلفیقی از هنر مصر، بیزانس و هنر دوره ساسانی است. آن‌ها در ساختن مساجد از کلیسای ساسانی که در همان محل بوده‌اند الهام گرفته‌اند. هنر یونانی نیز کمی تأثیرگذار بوده است و مصالح آن به طور عمده از سنگ بوده است. به دلیل مجاورت تمدن اسلامی با اروپاییان و یونانیان تأثیرپذیری تمدن اسلامی عمدتاً از اروپاییان و یونانیان بوده است.

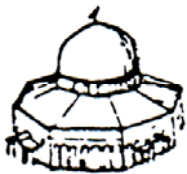
کج مثال ۷: این تصویر مربوط به چه بنایی است؟

(۱) قبة الصخره

(۲) مسجد الاقصی

(۳) مسجد مدینه

(۴) مسجد قبا

پاسخ: گزینه «۱» قبة الصخره در دوران حکومت عبدالملک اموی در قرن اول هجری در شهر اورشلیم ساخته شده است. این بنا قدیمی‌ترین بنای اسلامی است که به شکل اولیه پابرجاست. پلان قبة الصخره به شکل هشت ضلعی و گنبد آن دو پوسته می‌باشد که لایه بیرونی مطلاست.

کج مثال ۸: معماری اسلامی امویان از کدام تمدن‌ها بیشترین تأثیر را گرفته است؟

(۴) مصر - روم

(۳) بیزانس - ساسانیان

(۲) بیزانس - روم

(۱) یونان - ایران

پاسخ: گزینه «۳» زیرا مرزهای حکومت اسلامی از غرب تا شرق گسترش یافته بودند. به همین علت معماری ایرانی و اروپایی که مابین قلمرو اسلامی قرار داشت توانست تأثیر بسیار زیادی در معماری امویان بگذارد.

کاخ‌های امویان

قصر عمری یا کلاه فرنگی قرمز: توسط ولید اول با سنگ‌های ماسه‌ای سرخ در کنار چشمه‌ای بنا شده و دارای نقاشی‌هایی از آهوان می‌باشد. مجموعه عظیم قصر الحیر دارای دو قسمت جداگانه می‌باشد: قسمت غربی و قسمت شرقی.

مسجد جامع دمشق، امویان، قرن اول هجری

قسمت شرقی بزرگ‌تر و در یک طبقه است و دارای کتیبه‌ای از خلیفه هشام به سال ۱۱۰ بعد از هجرت می‌باشد. این بنا با استفاده از آجرکاری تزئین شده است.

قصر مشاطه (قصر زمستانی): دارای دیوارهای عظیم می‌باشد و نفوذ معماری رومی در آن دیده می‌شود. عظمت این کاخ شبیه کاخ‌های ساسانیان است. در این کاخ وجود اطاق تخت (طاقی که تخت پادشاه در آن تعبیه شده است) نشانه نفوذ بیزانس است. تزئینات داخل و خارج مشاطه شامل نقاشی‌های آن است. دیواره کاخ از سنگ‌های آهکی تزئینی پوشیده شده است.

نکته ۳: در قصر مشاطر نفوذ هنر ایرانی و بیزانس کاملاً مشهود است و تزئینات آن نقاشی می‌باشد.

کج مثال ۹: بزرگ‌ترین آثار هنری در زمان کدام حکومت‌های اسلامی دیده می‌شود؟

- (۱) صدر اسلام (۲) عباسیان (۳) امویان (۴) فاطمیان

پاسخ: گزینه «۳» مخصوصاً در زمان حکومت ولید به علت توجه و علاقه‌مندی وی بیشترین آثار ادبی و هنری در آن زمان به‌وجود آمد.

کج مثال ۱۰: بیشترین مصالحی که برای ساخت بناهای امویان استفاده می‌شد؟

- (۱) چوب (۲) سنگ (۳) آهن (۴) آجر

پاسخ: گزینه «۲» به علت استحکام و در دسترس بودن و نیز الهام گرفتن از بناهای تمدن‌های دیگر بیشتر استفاده می‌شده است.

کج مثال ۱۱: نخستین نمونه‌ی بارزی معمار اسلامی در قرن هفتم هـ. ق. پس از قبة الصخره کدام است؟

- (۱) مسجد الازهر (۲) مسجد جامع دمشق (۳) مسجد جامع سامرا (۴) مسجد جامع قیروان

پاسخ: گزینه «۲» در حکومت امویان مسجد جامع دمشق اولین بنایی بود که به دستور ولید ساخته شد. این مسجد به شیوه شامی ساخته شده است.

عباسیان

آخرین خلیفه اموی، مروان به دست ابومسلم خراسانی کشته شد و حکومت عباسیان با کمک ایرانیان بر سر کار آمد. هارون الرشید خلیفه مشهور عباسی برای جلوگیری از نفوذ بیزانس با حکومت شارلمانی در اروپا رابطه دوستی نزدیک برقرار کرد. پایتخت عباسیان ابتدا بغداد بود ولی به دلیل ترسی که آنجا از نفوذ ایرانیان در دربار داشتند، پایتخت را به سامره انتقال دادند. در ابتدا نفوذ هنر ساسانیان و در سامره نفوذ هنر ترک بیشتر مشهود است. حکومت‌های هم‌زمان با عباسیان، طاهریان در ایران، امویان در اسپانیا، طولونی‌ها در مصر و شارلمانی در اروپا بوده‌اند.

معماری: در این زمان مصالح عمده ساختمانی از جنس آجر و خشت بوده و تزئینات بیشتر به صورت آجرکاری، گچبری، کنده‌کاری روی گچ و در مورد کاخ‌ها، نقاشی دیواری (الهام گرفته از هنر ساسانی) بوده است.

خلیفه منصور شهر بغداد را به شکل دایره‌ای با برج و بارو ساخت که کاخ خلیفه در مرکز آن قرار داشت. شهر فیروزآباد که از شهرهای ساسانی است نیز با پلان مدور ساخته شد. شهر بیشابور نیز از شهرهای ساسانیان است ولی پلان آن شبکه‌ای است. دومین شهری که خلیفه منصور ساخت شهر رقاء در کنار رود فرات بود، دروازه این شهر تزئینات آجرکاری زیبایی دارد. خلیفه معتمد در سال ۸۳۶ میلادی پایتخت را به سامره انتقال داد. سامره شهری بود که با خصوصیات برجسته در دوران عباسیان (با یک میلیون جمعیت) دارای اهمیت زیادی بود. نقشه‌بندی، کانال‌کشی آب، احداث مساجد، کاخ‌ها و خانه‌ها آن را به یک شهر مشهور تبدیل کرده بود.

مسجد جامع سامره - عراق - قرن ۹، ۱۰ هـ.

مسجد جامع سامره: از نظر اندازه بزرگ‌ترین مسجد دنیا بوده است (۱۷۰ × ۲۶۰ متر).

دیوار خارجی از آجر قرمز بوده که آثار آن تا امروز پا برجاست. نمازخانه دارای ۴۶۴ ستون که تنها پایه‌های آن باقی‌مانده است. به فاصله ۳۰ متر از مسجد مناره‌ای حلزونی‌شکل وجود دارد. بنای این مسجد به دست خلیفه المتوکل ساخته شده است. این خلیفه همچنین در شهر جعفریه، مسجد ابودلف را بنا کرد. مسجد ابودلف کوچک‌تر از مسجد سامره است و مناره آن هم مشابه مناره مسجد سامره (کوچک‌تر از آن) می‌باشد.

سبک هر دو مسجد شبستانی است، مصالحشان از آجر و تزئینات عمدتاً گچبری است.

قصر منصور در بغداد تحت عنوان قصر طلایی: این قصر شامل تالار پذیرایی، تالار تاجگذاری و ایوان بوده است. برای اولین بار به تقلید از معماری ایرانی، ایوان در ساختمان این کاخ به کار رفت.

مسجد جامع سامره از نمای بالا

مناره مسجد جامع سامره - با فرم حلزونی

المتوکل مجموعاً ۱۸ قصر ساخت که معروفترین آن‌ها قصر بالکوار در نزدیکی سامره است (۸۵۴ - ۸۵۹ میلادی). این قصر دارای یک حیاط مستطیل‌شکل، تالار اصلی به شکل (تی) و دو اطاق کناری در سمت باریک آن بوده است. از دیگر کاخ‌های عباسی: قصر اخضر در نزدیکی کربلا (قرن ۹ میلادی) و قصر قدیم العباسیه در سال ۸۰۱ در نزدیکی پایتخت می‌باشند.

کج مثال ۱۲: مناره مسجد ابودلف به چه شکلی می‌باشد؟

- (۱) رک (۲) نار (۳) حلزونی (۴) پله‌ای

پاسخ: گزینه «۳» مناره مسجد با خود بنای اصلی مسجد کمی از هم فاصله دارند که به دستور خلیفه متوکل ساخته شده است.

بناهای مهم دوره‌ی عباسیان شامل مسجد جامع سامره، شهر رقاء، مسجد ابودلف، قصر منصور، قصر بالکوار، قصر اخضر و قصر قدیم العباسیه می‌باشند.

تزیینات: گچ‌کاری یکی از تزیینات مهم دوران عباسی است که به سه صورت زیر انجام می‌شده:

- (۱) تمام زمینه برگ مو و خوشه‌های انگور با برجستگی زیاد (در کاخ مشاطه) بوده است.
- (۲) کمی غیرطبیعی‌تر شده، برگ گل‌ها به هم چسبیده و فضا به چند شکل هندسی تقسیم شده است. (تأثیر هنر ترک)
- (۳) تکنیک خاص عباسیان: برجستگی کم به نام کنده‌کاری پشت ماهی. جزئیات به علت عمق کم، تحت تأثیر سایه روشن نور قرار نمی‌گیرند. تزیینات گچی سامره الهام گرفته از روش حیوان‌سازی آسیای مرکزی در قرن هشتم قبل از میلاد بوده است.

کج مثال ۱۳: در سال‌های اولیه گنبد، شبستان، مناره، محراب، صحن، رواق، حجره، مقرنس، عناصر تشکیل‌دهنده است.

- (۱) معماری ایرانی (۲) معماری اسلامی (۳) معماری هخامنشی (۴) معماری صفوی

پاسخ: گزینه «۲» در معماری ایرانی در زمان هخامنشیان از عناصر مسجد استفاده نمی‌شد. در واقع رواق و مناره و شبستان از عناصر معماری اسلامی می‌باشد. غربی‌ها، برای شیوه‌های پس از اسلام، نام‌هایی به کار بردند که هیچ‌یک اصالت ایرانی ندارد. برای نمونه شیوه‌های دوره اموی و عباسی را می‌توان نام برد. اما می‌دانیم که هیچ‌یک از کشورها و ملت‌ها یعنی ترک‌ها، عرب‌ها و ... نمی‌توانسته‌اند در معماری کشوری که پیشینه معماری چند هزارساله دارد کارساز باشند. چون این کشورها در آن زمان، معماری ارزشمندی نداشته‌اند. از طرف دیگر، مقرنس و گنبد و حجره و ایوان، همه از عناصر معماری ایرانی هستند که پیش از اسلام و در زمان ساسانیان و اشکانیان وجود داشتند. هر چند در دوران هخامنشیان نمی‌توان اثری از گنبد و ایوان یافت چرا که این دو عنصر، اختراع اشکانیان (پارت‌ها) بودند.

کج مثال ۱۴: تزیینات گچ‌کاری در زمان عباسیان متأثر از هنر کدام قوم بوده است؟

- (۱) ایرانی (۲) ترک (۳) اروپا (۴) مصر اعراب

پاسخ: گزینه «۲» به این علت که ترک‌ها در تزیینات خیلی چیره‌دست بودند و گچ‌کاری‌های آنها با نقوش اسلامی بسیار ظریف انجام می‌شد.

کج مثال ۱۵: از لحاظ اندازه، بزرگترین مسجد دنیا است؟

- (۱) مسجد جامع دمشق (۲) مسجد الازهر (۳) مسجد جامع سامره (۴) مسجد قرطبه

پاسخ: گزینه «۳» از لحاظ اندازه بزرگترین مسجد دنیا، مسجد جامع سامره بوده است (۱۷۰×۲۶۰ متر).